

Ο ΤΡΟΦΩΝΙΟΣ ΣΤΗ ΛΙΒΑΔΕΙΑ

Μυστηριακές όψεις μιας μαντικής λατρείας στη Βοιωτία

Pierre Bonnechere

Το Μαντείο του Τροφωνίου συγκαταλέγεται ανάμεσα στα καλύτερα τεκμηριωμένα αρχαία μαντεία, χάρη σε ένα εντυπωσιακό κεφάλαιο του Πausανία. Εκεί ακούμε τον τρόπο με τον οποίον οι συμβουλευόντες υποβάλλονταν σε μια μακρά και μοναδική προετοιμασία, έπειτα από την οποία κατέβαιναν στη γη για να δώσουν την απάντηση-συμβουλή στον ενδιαφερόμενο, μια εμπειρία τόσο οδυνηρή που για ημέρες μετά δεν μπορούσαν να γελάσουν. Οι μελετητές της ελληνικής θρησκείας προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν εξωτικές λεπτομέρειες, αγνοώντας μερικές φορές σημαντικά θέματα: δυστυχώς, αντιμετώπισαν περισσότερο τη διαδικασία της συμβούλευσης ως πρόσφατη εξέλιξη, που είχαν επεξεργαστεί οι ιερείς για να προκαλέσουν το ενδιαφέρον και για να προσελκύσουν πελάτες προς εν θεσμό που απειλείτο με εξαφάνιση. Στο κεφάλαιο αυτό, θα ζήγραψω μια διαφορετική άποψη.¹

Ο Τροφώνιος, κανονικά δεν τοποθετείται ανάμεσα στις μυστηριακές λατρείες. Παρ' όλα αυτά, αρκετά πρόσφατες πηγές λένε ξεκάθαρα πως διεξάγονταν εκεί Μυστήρια. Δυστοχίαστές του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, ο Κοσμάς της Ιερουσαλήμ και ο Νόννος αναφέρονται σε τελετές (που εδώ ορίζονται «ιεροτελεστίες της μυστηριακής λατρείας») και τις συσχετίζουν με την προσφυγή στο μαντείο. Ανάμεσα στους σχολιαστές του Αριστοφάνη, κάποιος μιλά για μύηση· ένας δεύτερος συγκρίνει τις μυστηριακές τελετουργίες που τελούνταν στο μαντείο του Τροφωνίου με αυτές της Ελευσίνας.² Κάτι τέτοιο δεν αντιπροσωπεύει παρεξήγηση υστερότερης περιόδου, ούτε ελληνιστική ή ρωμαϊκή προσθήκη, αλλά μία κληρονομιά που χρονολογείται από παλιά, τουλάχιστον από τους Κλασικούς χρόνους.³

Ο Τροφώνιος και οι μυστηριακές λατρείες κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Περίοδο

Για τη μυθολογία και για τη λατρεία της Λιβαδειάς, τα όρια ανάμεσα στον κάτω και στον επάνω κόσμο είναι υψίστης σημασίας. Ο Τροφώνιος του μύθου περνάει το κατώφλι του μαντείου Δελφών επίσης, κτίζει τους θησαυρούς του Υριέως και του Αυγείου, τον νυφικό θάλαμο του Αμφιτρύωνα, τον ναό του Ποσειδώνα στη Μαντίνεια και τελικά το δικό του μαντείο. Σε όλους αυτούς του μύθους, διασχίζει τα σύνορα των κόσμων (Bonnechere 1999). Η εντύπωση αυτή επικυρώνεται από την πολύπλοκη μυθολογική σχέση που διατηρεί με άλλους ήρωες. Συγγραφείς από τη ρωμαϊκή εποχή τον συγκρίνουν με τον Αμφίλοχο, τον Αριστέα, τον Ασκληπιό, τον Εμπεδοκλή, τον Εμπεδότιμο, τον Ηρακλή, τους Διόσκουρους, τους Μάγους, και πολύ ενδεικτικά, με τους Χαλδαίους· μερικοί από αυτούς μοιράζονται ξεχωριστές συγγένειες με τους Ορφεοτελεστές. Ο Στράβων, εμπνευσμένος προφανώς από τον Ποσειδώνα, τον αναφέρει συντροφιά με άλλους που μπορούσαν να μεταφέρουν τη βούλησή τους στους θεούς ακόμη και πέρα από τον θάνατο: με τον Αμφιάραο και τον Ζάλμοξι, καθώς επίσης και με τον Ορφέα και τον Μουσαίο, συνιδρυτές των Ελευσινίων Μυστηρίων.⁴ Σχεδόν όλα αυτά τα ονόματα, σε διαφορετικούς βαθμούς, μοιράζονται κάποια ηρωική μορφή αθανασίας (μακαρισμός), ένα σχεδόν χθόνιο χάρισμα που περιλαμβάνει μια σχέση με την υπεράνω, μαντική, ιατρική και σωτήρια δύναμη, τη βαθιά γνώση της Αλήθειας και της ψυχοπομπής.⁵ Όσο για τη λατρεία της Λιβαδειάς, είναι αληθινή όσον αφορά στον μύθο του ιδρυτή της: το να συμβουλευθεί κανείς τον Τροφώνιο είναι σαν να διαπράττει κατάβαση - δηλαδή, σαν να κατεβαίνει στον Κάτω Κόσμο και να έρχεται πίσω μέσω τελετουργιών οι οποίες θα

σχολιαστούν στη συνέχεια.⁶ Ένας τέτοιος μύθος και μια τέτοια λατρεία αποτελούν το κατάλληλο σκηνικό για τα Μυστήρια, ή τουλάχιστον στοιχεία από αυτά.

Στην πραγματικότητα, τα στοιχεία της μυστηριακής λατρείας είναι πολυάριθμα. Κατ' αρχήν, αναφέρονται ρητά στο *Περί ἀρετῶν πρῶτον, ὃ ἔστι τῆς αὐτοῦ πρεσβείας πρὸς Γάιον* του Φίλωνος του Αλεξανδρέως, κείμενο που χρονολογείται περίπου στο 40 μ.Χ. Ο Καλιγούλας, έχοντας ταυτίσει τον εαυτό του με τον Διόνυσο, τον Ηρακλή και τους Διόσκουρους, χλευάζει τους «Τροφώνιο, Αμφιάραο, Αμφίλοχο και τους ομοίους τους, καθώς επίσης και τα «ὄργια και χρηστήρια» («μυστηριακές λατρευτικές πράξεις και μαντεία», *Περί ἀρετῶν...* προς Γάιον, 78 ([και 93 για τους ημίθεους])). Η έννοια των «οργίων» μπορεί να τίθεται υπό συζήτηση, τουλάχιστον όμως ο όρος κατονομάζει τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια ιεροτελεστικής φύσεως -τελετές μύησης και Μυστήρια- και κατ' επέκταση τις ίδιες τις ιεροτελεστιές (Motte και Pirenne 1992). Η διαμόρφωση της πρότασης μοιάζει να ξεχωρίζει δύο ομάδες: τους Διόνυσο, Ηρακλή και Διόσκουρους (δηλαδή τους περίφημους μυημένους που είναι παρόντες στην κλασική εικονογραφία της Ελευσίνας) και στη συνέχεια, τους Τροφώνιο, Αμφιάραο και Αμφίλοχο, τους τρεις μάντεις που είναι διαθέσιμοι για τις υποχθόνιες διασυνδέσεις τους.⁷ Όσο για τα ὄργια και χρηστήρια, ο Φίλων μπορεί να είχε στο μυαλό του τρεις ημίθεους, στα σίγουρα όμως αναφερόταν στον Τροφώνιο και την παρέα του.⁸

Οι μαρτυρίες από τον δεύτερο αιώνα, όμως, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι υπάρχουν στοιχεία μυστηριακής λατρείας στον Τροφώνιο, παρ' ότι είναι δύσκολο αρχικά να γίνει κατανοητός ο ακριβής σκοπός τους. Ο Τροφώνιος εμφανίζεται ορισμένες φορές σαν μυσταγωγός ο οποίος παρέχει πρόσβαση σε ψηλότερο επίπεδο προσωπικής ολοκλήρωσης: ο Πανσανίας μιλάει για τον Αριστομένη, που είχε χάσει μυστηριωδώς την ασπίδα του κατά τη διάρκεια της μάχης και πραγματοποίησε μια σειρά από ευγενικές πράξεις αφού τη βρήκε στον περίβολο του Τροφωνίου (το μοτίβο του ευεργετικού αγάλματος που έρχεται από τον Κάτω Κόσμο). Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο ο Απολλωνίος από τα Τύανα έκανε την κατάβαση στη Λιβαδειά και μετά από κάποια ασυνήθιστη προετοιμασία επτά ημερών, ο Τροφώνιος τον επιβράβευσε για την υπακοή του στις Πυθαγόρειες αρχές.⁹ Ο Τερτυλλιανός, όταν μιλάει για μεσολαβητές του θείου (για τον Μωσή των εβραίων, τον Ιησού των χριστιανών), λέει πως «ο Ορφέας στην Πιερία, ο Μουσαίος στην Αθήνα, ο Μέλαμπος στο Άργος και ο Τροφώνιος στη Βοιωτία *initiationibus homines obligaverunt*» («τοποθέτησαν ανθρώπους να τους βοηθούν στις μυσήσεις»). Ο Ωριγένης, αναφερόμενος σε λίστα ηρώων του Κέλσου, η οποία περιλαμβάνει τον Τροφώνιο, μιλάει επίσης και για τελετές μέσα στο πρόγραμμα και τις συνδέει με την αγυρτεία των Μάγων.¹⁰

Το πιο ενδιαφέρον από όλα είναι του Πλούταρχου *Περί του Σωκράτους δαιμονίου*. Στο έργο αυτό, ο νεαρός Τίμαρχος πηγαίνει στο σπήλαιο του Τροφωνίου αναζητώντας απάντηση σχετικά με το δαιμόνιο του Σωκράτη. Δέχεται μια μεγάλη αποκάλυψη σχετικά με τα μυστικά της ζωής - της μετεμψύχωσης και της τάξης του κόσμου. Ο διάλογος αυτός, σύμφωνα με τον οποίο ο Τροφώνιος φαίνεται κάτοχος των χρηστηρίων και αυτός που αποκαλύπτει τα ὄργια, αποδεικνύει την ένωση των δύο πραγματικοτήτων που συνενώθηκαν κάποιες δεκαετίες πριν τον Φίλωνα. Πρέπει να θυμόμαστε ότι ο Πλούταρχος, ακολουθώντας τον Πλάτωνα μεταξύ άλλων, τοποθέτησε μεταξύ των βασικών ασχολιών της ανώτερης τάξης των πνευμάτων της σελήνης που μεσολαβούν ανάμεσα στους θεούς και στους ανθρώπους, όχι μόνο τη διεξαγωγή των μυστηρίων (*συνοργιάζουσι τῶν τελετῶν*) και τις πράξεις σωτηρίας (*σωτήρες ἐν τέ πολέμοις καὶ κατὰ θάλατταν*), αλλά και τα μαντεία (*χρηστηρίων... ἐπιμελησόμενοι*) - μαζί με τον σεβασμό προς τη δικαιοσύνη (*φύλακες ἀδικημάτων*).¹¹ Ο Τροφώνιος αποτελεί για τον Πλούταρχο ένα από αυτά τα καλοπροαίρετα πνεύματα.¹² Στον φιλοσοφικό μύθο στον διάλογό *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*, αυτή η

ανώτερη συναναστροφή πνευμάτων, βοηθών του ληθαργικού και παντογνώστη Κρόνου, εξισώνεται από τον Πλούταρχο με τους Ιδαίους Δακτύλους, τους Κορύβαντες και ακόμη πα-
ραπάνω, με τους Τροφωνιάδες.¹³ Οι τελευταίοι είναι αινιγματικοί κατά πολλούς τρόπους: παρ' ότι είναι Βοιωτοί, οι δεσμοί τους με την «Ουδώρα» παραμένουν αгаστοί και οι ακριβείς τους σχέσεις με τον Τροφώνιο, όπως δείχνει το όνομα τους, δεν μπορούν να προσδιοριστούν.¹⁴ Ο Πανσανίας αλλού ταυτίζει τους Ιδαίους Δακτύλους με τους Κουρήτες που φύλαγαν το άντρο του Δία, όταν ήταν βρέφος, ενώ οι ίδιοι συνταυτίζονται με τους Κορύβαντες στον Ευρυπίδη.¹⁵ Μία παράδοση του τετάρτου π.χ. αιώνα υποστηρίζει πως οι Ιδαίοι Δάκτυλοι, προκειμένου να διαδώσουν τα μυστήρια στο ανθρώπινο γένος, τα δίδαξαν οι ίδιοι στον Ορφέα, τον ομότιμο του Τροφωνίου, σύμφωνα με ελληνιστικές και ρωμαϊκές πηγές. Από την Κλασική Περίοδο, αυτοί οι ίδιοι Δάκτυλοι έπαιζαν κάποιον ρόλο στα Μυστήρια της Σαμοθράκης, διεκδικώντας την καθιέρωση τους· ιδρυτικός ρόλος προσδόθηκε επίσης στον Σάωνα ή Σάο.¹⁶ Ο Πανσανίας επισημαίνει ότι ο ιδρυτής του μαντείου του Τροφωνίου ήταν στην πραγματικότητα ο Σάων του Ακραιφνίου, στον οποίον ο ήρωας δίδαξε όλες τις τελετουργίες που θα ακολουθούσε, δηλαδή τον μύση (Πανσανίας, 9.40.1-2). Ακόμη κι αν δεν αποδεικνύεται μια σύνδεση ανάμεσα στους δύο Σάωνες, η σημασία του ονόματος (*σώζων*), μιλάει από μόνη της για τις μυστηριακές λατρείες. Οι θεοί που επέβλεπαν τα Μυστήρια της Σαμοθράκης είναι πασίγνωστοι για τις πράξεις σωτηρίας που πραγματοποιούσαν, ιδιαίτερα σε θαλάσσιες διασώσεις. Στη Λιβαδειά επίσης, ένα απόσπασμα του Ηρακλείδη του Ποντίου δίνει ήδη στον Τροφώνιο τον ρόλο του σωτήρα στα πλαίσια των (Διονυσιακών) Μυστηρίων και του πολέμου, όμως το παράθεμα από τη Σούδα δεν είναι ξεκάθαρο.

Ο Στράβων κατατάσσει τον Τροφώνιο μαζί με τον Ορφέα και τον Μουσαίο καθώς επίσης και με τον Ζάλμοξι. Ο συσχετισμός με τον Ζάλμοξι, στον οποίον αναφέρονται πολλοί σύγχρονοι σχολιαστές ως «Έλληνα σαμάνο» (π.χ. Dodds 1965, 144), εγκαινιάζει νέες προοπτικές. Ο Ζάλμοξις, όπως είχε ήδη ειπωθεί από τον Ηρόδοτο, διέθετε ένα *κατάγαιον οίκημα* («υπόγειο κτίριο»), όπου διέμεινε τρία χρόνια πριν επιστρέψει «στη γη», πείθοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τους Σκύθες πως η ψυχή είναι αθάνατη. Ο Ελλάνικος του εμπιστεύθηκε τις τελετές, όπως και ο Ηρόδοτος, με την υπόσχεση της αθανασίας και της απόκτησης «κάθε αγαθού» (Ηρόδοτος 4.95· Ελλάνικος, FGH, 4F73).

Στην πορεία του συγκεκριμένου περιστατικού, ο Ηρόδοτος θυμάται τη μορφή του Πυθαγόρα, του οποίου ο Ζάλμοξις υπήρξε στην αρχή σκλάβος και στη συνέχεια μαθητής (Burkert 1972, 155-159· Graf 1988, 89-92· Hartog 1980, 102-126). Σύμφωνα με την αφήγηση του μύθου του Ηρός του Πλάτωνος και με τους εσχατολογικούς μύθους του Πλούταρχου, ο Πυθαγόρας πιστεύεται πως είχε επισκεφθεί τον Κάτω Κόσμο από τις αρχές του τρίτου π.Χ. αιώνα, όπου συνάντησε τον Ησίοδο και τον Όμηρο να υποβάλλονται στα χειρότερα μαρτύρια εξ αιτίας της ασέβειάς τους προς τους θεούς (ο Διογένης Λαέρτιος παραθέτει απόσπασμα από τον Ιερώνυμο τον Ρόδιο, 8.21). Μπορεί να ειπωθεί ότι εκεί απέκτησε ανώτερη γνώση.¹⁸ Ο Έρμιππος κάπως αργότερα κορόιδεψε την ιστορία αυτή, λέγοντας ότι ο Πυθαγόρας είχε απλώς -όπως και ο Ζάλμοξις- εξαφανιστεί κάτω από τη γη για να εμφανιστεί ξανά έχοντας μείνει πετσί και κόκαλο. Εφ' όσον η μητέρα του είχε καταγράψει γεγονότα που είχαν συμβεί κατά την απουσία του, ήταν σε θέση να επιδείξει γνώσεις που θεωρούνταν θεϊκές και που έπειθαν τους μαθητές του για τη θεϊκή του φύση και την αθανασία του.¹⁹ Ο Burkert πρότεινε πως είχε δει κάποια παραλλαγή του τύπου «μήτηρ» με άλλα λόγια της Δήμητρας, στην οποία, όπως είναι γνωστό είχαν προσκολληθεί οι Πυθαγόρειοι.²⁰ Πράγματι, η η πριν από τον Τίμαιο θεωρούσε ότι ο Πυθαγόρας δίδασκε μόνον σε υπόγειους θαλάμους με περιορισμένη πρόσβαση αφού μόνο μία μυστηριακή τελετουργία θα επέτρεπε μυσυμένους να προσλάβουν υπερφυσική γνώση.²¹ Πρώτος διδάξας τον δόγματος της μετεμψύχωσης, είχε πάρει από τον Ερμή τη δύναμη να θυμάται τα πάντα.²²

Είναι απλώς συμπτωματικό το ότι ο Στράβων (και πιθανόν και ο Ποσειδώνιος) συνδέουν τον Τροφώνιο με τον Ζάλμοξι; το αντίθετο: ο Τροφώνιος δουλεύει μέσα από έναν υπόγειο θάλαμο στον Κάτω Κόσμο, όπου αποκαλύπτει στον Τίμαρχο το μυστικό της ανθρωπίνης μετενσάρκωσης. Φιλοξενεί στο ιερό του τα νερά και τον θρόνο της ίδιας της Μνημοσύνης (Παυσανίας, 9.39). Μία διαφορετική εκδοχή κυκλοφορεί, μεταξύ άλλων και από τους πρώτους Χριστιανούς, παρουσιάζοντας τον Τροφώνιο κατ' εικόνα και ομοίωση του Πυθαγόρα και του Ζάλμοξι: δεν ήταν παρά ένας άνθρωπος που, μέσα στο υπόγειο που έκτισε για να εξαπατήσει τον κόσμο, τελικά πέθανε από πείνα.²³

Ο Τροφώνιος, ο Ζάλμοξις και ο Πυθαγόρας λοιπόν, σύμφωνα με διάφορες παραδόσεις,²⁴ δραστηριοποιούνταν σε σπήλαιο, ένα προνομιούχο μέρος όπου οποιοδήποτε άτομο μπορούσε να κερδίσει περισσότερα από στιγμιαία πρόσβαση στον Κάτω Κόσμο και στη γνώση των θεών για το κάθε τι, ορατό και αόρατο, του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. Η σύνδεση μεταξύ αποκάλυψης και υποχθόνιων χώρων ήταν δεδομένη: ο Επιμενίδης για παράδειγμα, κατείχε καθολική γνώση χάρη σε έναν ύπνο, που διήρκεσε 57 χρόνια, σε μια σπηλιά.²⁵ Ο Παγκράτης, ήρωας από το έργο του Λουκιανού *Φιλοψευδής ή απιστών*, απέκτησε τη μαγεία μετά από 23 χρόνια στα *άδυτα υπόγεια* της Ίσιδος, που ήταν πασίγνωστη για τα Μυστήρια της και για τους υπόγειους θαλάμους.²⁶ Το «υπόγειο κτίριο» υπήρξε σίγουρα σημαντικό για τις ίδιες τις μυστηριακές λατρείες. Μπορούμε μόνο να παραθέσουμε το Τελεστήριο της Ελευσίνας και το ανάκτορό της (Clinton 1992, 126-132), τα ανάκτορα της Ίσιδος ή τη μυστηριακή λατρεία των Δακτύλων, αν δεχθούμε την ερμηνεία που δίνεται από έναν μαγικό πάπυρο σύμφωνα με τον Betz (1980, 287-295). Ο Πλούταρχος (*Περί του ἔμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*, 30, 944γε), έχουμε παρατηρήσει, συσχέτισε τους Δακτύλους με τους Τροφωνιάδες και παρατήρησε ότι η λατρεία και των δύο μοιραζόταν τις ίδιες μυστηριακές πλευρές. Όσο για τους υπόγειους θαλάμους, μπορούμε επίσης να παραθέσουμε ένα στοιχείο από τον Ορφέα, τον οποίο ο Κόνων τοποθετεί στα Λίβηθρα της Πιερίας, ένα κτίριο (οἶκημα) που εχρησιμοποιείτο για τις ιεροτελεστίες (τελεταί) κάποιας μυστηριακής λατρείας η οποία ήταν απαγορευμένη για τις γυναίκες.²⁷

Στο τέλος της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής Περιόδου, πολυάριθμες -αν και ορισμένες φορές σύντομες- αναφορές επιβεβαιώνουν την αντίληψη που είχαν για τον Τροφώνιο ως αφέντη του μαντείου, σε επαφή με τον χθόνιο κόσμο και συσχετιζόμενο με τα Μυστήρια της μύησης. Οι δύο παλαιότεροι μάρτυρες της συγκεκριμένης περιόδου, ο Στράβων (που ίσως διαδέχθηκε τον Ποσειδώνιο) και ο Φίλων, τον παρουσιάζουν συντροφιά είτε με τον Ορφέα και με τον Μουσαίο, τους ιδρυτές των Ελευσινίων Μυστηρίων, τους οποίους ο Πλούταρχος προσθέτει στους Δακτύλους (και ο Τερτυλλιανός επίσης, *Apologeticum*, 21.29), ή διαφορετικά με τους μυθικούς μουσμένους των Μεγάλων Μυστηρίων. Τώρα, πως μπορεί να ήταν το μαντείο πριν από την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή Περίοδο;

Η αντίληψη του Τροφωνίου και του μαντείου του ως Μυστήρια πριν από τη ρωμαϊκή εποχή: στοιχεία από τις Νεφέλες του Αριστοφάνη

Χάρη στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη έχουμε αποδείξεις ότι το «υπόγειο κτίριο» του Τροφωνίου, χοίρος της αποκάλυψης του Τιμάρχου, δεν αποτελεί πρόσφατη ανακάλυψη. Στο σημείο αυτό, δεν θα επαναλάβω, παρά μόνον εν συντομία, τη λεπτομερή ανάλυση που δημοσίευσα στο REG. Η κριτική του 19ου και του 20ου αιώνα σωστά θεώρησε το έργο αυτό ως παρωδία μύησης: κάποιο μυστήριο, ήταν όμως σφάλμα να υποθέσουμε πως ο Αριστοφάνης είχε στο μυαλό του κάποια συγκεκριμένη λατρεία: μάλλον, πήρε χαρακτηριστικά από τη συγκεκριμένη για να κατασκευάσει μια γενική εικόνα (Bonnechere 1998β, 436-480). Προκειμένου να ξεφύγει από τα χρέη του γιου του, ο χωρικός Στρεπιάδης αποφασίζει να μνηθεί

στα Μυστήρια των *Νεφελών*. Πηγαίνει στο φροντιστήριο (ή Στοχαστήριο) όπου ο Σωκράτης, ο μυσταγωγός, τον υποχρεώνει να κατέβει σε κάποιο υπόγειο δωμάτιο, όπου θα οδηγηθεί σε αποκαλύψεις: στη βαθιά γνώση της γλώσσας και στην απόλυτη γνώση των *Νεφελών* 89-490, 413, 841). Οι μειωμένες πνευματικές δυνατότητες του χωρικού αποτελούν εμπόδιο, που προκαλεί εύθυμες παρεμβολές.

Τη στιγμή της καθόδου στη γη και της έναρξης της ίδιας της μύησης, ο Στρεψιάδης πανικοβάλλεται και εκλιπαρεί τον Σωκράτη (506-508): «Πρώτα απ' όλα, βάλε στα χέρια μου το μελένιο γλυκό (*μελιτοῦττα*), γιατί φοβάμαι να κατέβω εκεί κάτω, είναι σαν να κατέβαινα στη σπηλιά του Τροφωνίου».

Οι σύγχρονοι κριτικοί, παρ' ότι αναγνωρίζουν την παροδική ίση των *Νεφελών*, τη θεωρούν απλώς μια περαστική αναφορά στην Λιβαδειακή λατρεία, χωρίς καμιά ευρύτερη σημασία για το έργο. Μπορεί τα μυστήρια, που παρωδούνται από τον Αριστοφάνη, να είναι κατά ένα μεγάλο μέρος Τροφωνιακά; Η μοναδική αυτή αναφορά, όπως είναι φυσικό, δεν φθάνει για να επικυρώσει μέσα από την ύπαρξη του «υπόγειου Κτιρίου» του Τροφωνίου στην αυτοκρατορική περίοδο, την ύπαρξη της κατά τον πέμπτο αιώνα. Άλλες ενδείξεις, όμως, την ενισχύουν.

Ο Πανυσανίας περιέγραψε εκτενώς τη μοιραία κάθοδο στο άδυτον που ακολουθήθηκε από μία σειρά τελετουργιών, από τις οποίες οι τελευταίες ήταν αυτές (9.39.7-8 και 11): ο σύμβουλος, καθοδηγούμενος από τους ιερείς, πίνει από δύο κοντινά ποτάμια, τη Λήθη και τη Μνημοσύνη.²⁸ Στη συνέχεια, πάει στο Άδυτο του Τροφωνίου και κατεβαίνει στο άδυτο, φροντίζοντας να έχουν σε κάθε χέρι ένα γλυκό από μέλι (*μελιτοῦτα*).²⁹ Οι Νεφέλες αντικατοπτρίζουν στενά την ιεροτελεστία: ο Στρεψιάδης είναι ένας γέρος ξεχασιάρης (*ἐπιλήσμων*) και το ξέρει.³⁰ Όταν ο Σωκράτης τον ρωτάει σχετικά με τη μνήμη του, απαντάει (483-485):

[...] Αυτό εξαρτάται από τον Δία:
αν κάποιος μου χρωστάει, το θυμάμαι πολύ καλά
(*μνημων πάνυ*).
αν έχω χρέη, αλίμονο, τα ξεχνάω όλα (*ἐπιλήσμων πάνυ*)!

Η θέση που χρησιμοποιεί ο ποιητής για να αναθέσει τους όρους μνήμη-λήθη - και τους δύο στο τέλος της γραμμής - είναι σημαντική. Αυτό ακολουθείται σύντομα από την πρόσκληση για το δωμάτιο της μύησης, ακριβώς όπως ο Στρεψιάδης είχε πει από δύο πηγές (505-506).³¹ Μια άλλη σύγκριση με τον Τροφώνιο προκαλείται από το προκαταρκτικό μέτρο των μελένιων γλυκών τη στιγμή του φόβου του Στρεψιάδη (506-508). Η *κατάβασις* προσφέρει έναν πολύ κοντινό παραλληλισμό: *καταβαίνων* («πηγαίνει κάτω») καθορίζει την κίνηση του Στρεψιάδη μέσα στο δωμάτιο της μύησης των *Νεφελών* καθώς επίσης και του συμβούλου μέσα στη σπηλιά του Τροφωνίου. Για τον Ηρόδοτο και τον Δικαίαρχο, τους παλαιότερους μάρτυρες, η προσφυγή η Λιβαδειακή αποτελούσε ήδη μια κατάβαση στον Κάτω κόσμο, που καθορίζεται από τους όρους *καταβαίνειν* και *κατάβασις*.³² Ως εκ τούτου, πέντε στοιχεία κλειδιά συνδυάζονται με λίγους στίχους: μνήμη, λήθη, φόβος, κατάβαση και μελένια γλυκά. Αυτά έχουν ενωθεί σε μια αλληλουχία που αντιστοιχεί απόλυτα με την προσφυγή στον Τροφώνιο για να αποτελεί σύμπτωση.

Πέρα από αυτά τα πέντε στοιχεία, άλλες αναφορές για την τελετουργία του Τροφωνίου και για τις θεωρητικές της βάσεις έρχονται επίσης στο προσκήνιο, ειδικά οι έννοιες και η ουσία της αποκάλυψης καθώς και το θέμα της αποκτηθείσας γνώσεως. Θα ειπωθούν περισσότερα γι' αυτά παρακάτω. Μια άλλη απροκάλυπτη ομοιότητα ανάμεσα στη λατρεία του Τροφωνίου και των *Νεφελών* πρέπει αρχικά να αναφερθεί: καθώς ο οραματιστής επιστρέφει

από το σπήλαιο του Τροφωνίου αποχαινωμένος, τοποθετείται στον θρόνο της Μνημοσύνης για λόγους όχι απόλυτα σαφείς, αλλά σίγουρα συσχετισμένους με τη γνώση που αποκτήθηκε μέσα από την αποκάλυψη (Παυσανίας 19.13):

Για άλλη μια φορά, οι ιερείς αναλαμβάνοντας το άτομο που επιστρέφει από το Τροφώνιο, τον υποχρεώνουν να καθίσει ον θρόνο της Μνημοσύνης: δεν βρίσκεται μακριά από το *άδυτο*. Με το που κάθισε εκεί, τον ρωτάνε για τα πράγματα που έχει δει και μάθει (*όπόσα εἶδε τέ καί ἐπύθετο*): με το που παίρνουν την πληροφορία (*μαθόντες*) τον στέλνουν πίσω στους συντρόφους του.

Με άλλα λόγια, οι ιερείς ψάχνουν μέσα στη μνήμη του συμβούλου μετά τη συνάντησή του με τον Τροφώνιο, προκειμένου να καταλάβουν τι περιείχε η αποκάλυψη αυτή και να αποκαταστήσουν, αναμφίβολα, κάποια τάξη μέσα στο μπερδεμένο μυαλό του. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί σαν *αναμνησία* των βαθιών θρησκευτικών και φιλοσοφικών αληθειών. Η Μνημοσύνη επίσης σχετίζεται στενά με τον Αιθέρα, απ' όπου ο Τίμαρχος για παράδειγμα επιστρέφει, μολονότι στην περίπτωση του η ενθρόνιση δεν αναφέρεται διεξοδικά, θαρρείς και ο Πλούταρχος ήθελε να δείξει ότι το όραμα είχε γίνει απολύτως κατανοητό από τον νεαρό άνδρα μέσα στο ίδιο το σπήλαιο.³³

Η *θρόνωσις* της Λιβαδειάς μπορεί να είχε όλα τα χαρακτηριστικά μιας όψιμης λατρείας, όμως σε σύγκριση με τις Νεφέλες δείχνει πως δεν είναι. Η φώτιση που δέχεται ο Στρεψιάδης απέχει πολύ από την τελειότητα και αυτό οφείλεται στην ελαττωματική μνήμη του. Ο Σωκράτης επανεμφανίζεται στο προσκήνιο και τον διατάζει να εγκαταλείψει τον χώρο της φώτισης με τον σκίμποδά του («μικρό ανάκλιντρο ή αυτό που σήμερα αποκαλούμε σκαμπό») έτσι ώστε να μπορεί να ξαπλώσει κάτω και να τον βλέπουν όλοι μέσα στο ίδιο το Φροντιστήριο. Ο δάσκαλος με τη μαιευτική μέθοδο (627-693) και παρουσιάζοντας όλα τα γνωρίσματα του Τροφωνίου τελετουργικού, προσπαθεί να αναγκάσει τον καινούργιο μαθητή του να διαλογιστεί έτσι, ώστε να ωφεληθεί από τη φώτιση του. Ο Σωκράτης στον ρόλο του ιερέα (*πρόσπολος*, 436· *ιερεύς*, 359) τότε κάνει τις κατάλληλες ερωτήσεις, που περιμένει να απαντηθούν σωστά από κάποιον που έχει διδαχθεί τόσο πρόσφατα (694-695, 696-697, 700-705, 731-793). Όμως το αχούρι του Στρεψιάδη, που έπρεπε να χρησίμευε ως τόπος της αποκάλυψης, είναι μόνο ο θρόνος της Λησμονιάς (630-631):

Ξεχνάει και τα πιο ασήμαντα πράγματα που μαθαίνει,
πριν ακόμη τα μάθει.

Το αστείο παίρνει αφορμή από έναν ανεκδήλωτο παραλληλισμό με τον θρόνο της Μνήμης του Τροφωνίου, που με τη σειρά του αρχίζει να μοιάζει 6 αιώνες παλαιότερο από τον Παυσανία.³⁴ Ο παραλληλισμός ανάμεσα στο «μικρό κρεβάτι» του Στρεψιάδη και στον θρόνο της Μνημοσύνης είναι ακόμη πιο εντυπωσιακός.³⁵ Αν αναλογιστεί κανείς τη λειτουργία της Αιβαδειακής θρόνωσης μετά την αποκάλυψη και της διπλής ενθρόνωσης των Νεφελών, θα ήταν πιθανόν χρήσιμο να επανεξετάσουμε τις μυστηριακές μνήσεις στα πλαίσια ενός πιθανού διπλού *θρονισμού* πριν και/ή μετά από τη μύηση.

Το μαντείο του Τροφωνίου και τα Μυστήρια: βασικά παράλληλα

Το μαντείο είναι ο χώρος της κατ' εξοχήν μετάβασης και της ε- ,κοινωνίας μεταξύ του κόσμου των θεών και του κόσμου των ανθρώπων. Για να είμαστε πιο ακριβείς, είναι ένα μέρος όπου οι άνθρωποι μπορούν, μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες, να ανεβάσουν τους εαυτούς τους στη σφαίρα της Αλήθειας και να αντιληφθούν οτιδήποτε επιλέγουν οι θεοί να

αποκαλύψουν. Τα Μυστήρια, κατά κύριο λόγο, δεν είναι διαφορετικά. Ως επί το πλείστον, διαφέρουν ως προς το εύρος και την οξύτητα της αποκάλυψης που, η επικέντρωση της σε μια καλύτερη επίγεια ή και στη μετά θάνατον ζωή, τα τοποθετεί σε υψηλότερο συναισθηματικό επίπεδο.

Τα μαντεία, εκείνα που δρουν ως μεσολαβητές μεταξύ θεών και ανθρώπων, έχουν την τάση να συνενώνονται με τα Μυστήρια, μολονότι υπάρχουν και εξαιρέσεις.³⁶ Ο Αίλιος Αριστείδης, καλώντας το γραπτό μνημείο της επαφής του με τον Ασκληπιό, *ιερό λόγο*, πίστευε, όπως φαίνεται, πως η λατρεία του θεού αυτού μπορούσε να αντιμετωπιστεί ως αποσαφήνιση κάποιου Μυστηρίου, ένας όρος που χρησιμοποιεί κι αλλού. Κατά παρόμοιο τρόπο, ένας Ορφικός Ύμνος μιλάει για την Υγεία που έρχεται να βοηθήσει τους μύστες.³⁷ Η νυχτερινή παραμονή στον θάλαμο προξενεί την αμοιβαία διείσδυση των δύο κόσμων, που ο καθένας τους πραγματοποιεί ένα βήμα για να συναντηθεί με τον άλλον: ο αναζητητής που κοιμάται στον χώρο (θάλαμο παραμονής) και ο θεός που εμφανίζεται στο όνειρο του. Μέσα από αυτήν την επαφή, ο αναζητητής βλέπει ένα όραμα που τον τοποθετεί στον κόσμο της Αλήθειας και τον αφήνει να δει ορισμένα κομμάτια από αυτήν. Ο Πανσανίας εξηγεί, επίσης, πως οι Αθηναίοι ισχυρίζονταν ότι μοιράζονταν με τον Ασκληπιό τα Μυστήρια της Ελευσίνας που τη δεύτερη ημέρα τα ονόμαζαν *Επιδαύρια*. Η μυστηριακή αυτή πλευρά του Ασκληπιού (ονομάζεται *σωτήρ* σε κάποιον Ορφικό Ύμνο) είναι ήδη γνωστή· είναι χρήσιμο να θυμηθούμε ότι ο Τροφώνιος μοιράζεται μαζί του πολλά κοινά γνωρίσματα τόσο του χαρακτήρα όσο και της λατρείας.³⁸ Ο Μάρκος Αυρήλιος τοποθέτησε τα Μυστήρια ανάμεσα στα αποκαλυπτικά όνειρα, στη μαντική και στις θαυματουργές θεραπείες, ακριβώς όπως ορίζει ο Τροφώνιος.³⁹ Θα μπορούσε κανείς με πίστη να επεκτείνει τη σύγκριση στην Ίσιδα (*πανσώτειρα*) ή στον Σάραπι (Burket 1992, 26· Versnel 1990, 45-47· για όψιμη αρχαιότητα βλέπε ειδικά Άιτρεμ 1947).

Η αποκάλυψη του *Τροφώνιου* συνοδευόταν πάντα από αβεβαιότητα. Τη στιγμή της αποκάλυψης στο κατώτερο σημείο του αδύτου, ο σύμβουλος, όπως αναφέρεται σε πηγές της Ρωμαϊκής Εποχής έβλεπε οράματα και άκουγε ήχους. Έχει διατυπωθεί η θεωρία πως τα οράματα αυτά παρέτειναν αρχαίες αντιλήψεις, με τις οποίες ενσωματώθηκε ένα Απολλώνιο στρώμα (οι ήχοι, αφού τα μαντεία του Απόλλωνα λειτουργούσαν τυπικά μέσω ιερέων που επέδιδαν δυνατά την απάντηση)· η πρόσμειξη πρέπει να συνέβη κατά τη μακρινή αρχαϊκή περίοδο με την άφιξη και την επιτυχία του Απόλλωνα στη Βοιωτία. Η ιδέα είναι πιο έξυπνη παρά διαφωτιστική.⁴⁰ Κατά πρώτο λόγο, η αποκάλυψη αποτελεί τυπική επώαση· από την άλλη, η παρουσία του Απόλλωνα στο *Τροφώνιο* (πρέπει να σημειωθεί πως δεν υπάρχει Τροφώνιος Απόλλων) είναι αμυδρή. Εξ άλλου, πως θα μπορούσαν να συγκεραστούν οι δυο μέθοδοι; Αν ο σύμβουλος των Τροφώνιων ονειρών, ο ιερέας, δεν μπορεί να δείξει ή να πει τίποτε σε αυ-τόν, άρα και η προσφυγή δεν έχει τίποτε το Απολλώνιο· αν από :νή άλλη μεριά, ο σύμβουλος παραμένει ξύπνιος, τότε δεν υπάρχει ονειρομαντική πλευρά. Το να ακούει ήχους μπορεί στο μέτρο του δυνατού να θεωρηθεί Απολλώνιο, όμως πώς γίνεται ;ότε να εξηγούνται τα σημάδια εκτός κι αν προστρέξουμε σε μια υπόθεση που ήταν χαρακτηριστική για τον δέκατο έβδομο αιώνα και να την ονομάσουμε φάρσα των ιερέων; Κάτι τέτοιο είναι για μένα αδύνατο.

Μια επαναξιολόγηση των πηγών οδηγεί σε μια καινούργια και πρόσφορη λύση. Η προσφυγή συνέβαινε τη νύχτα και μόνο μετά από μία μακρά και κοπιαστική προετοιμασία μερικών ημερών: περιορισμός σε ένα υπόγειο δωμάτιο, ψυχρά λουτρά, προσευχές, απεριόριστο γλέντι, χοροί, σεξουαλική αποχή, μουσική από αυλό, πόση νερών της Λήθης και της Μνήμης, όλα σε μια κατάσταση αυξανόμενου φόβου και τελικά την ανησυχητική αναπαράσταση της επίσκεψης στον Άδη μέσα από μία τρομακτική διαδρομή μέσα από σκοτεινό λάκκο.⁴¹ Αυτό δεν αποτελούσε μόνον εξαγνισμό με τη συγκεκριμένη έννοια των Μυστηρίων (Burkert 1992, 93-95· σύγκρινε με αναγκαστικούς εξαγνισμούς για μυούμενους που αναφέρονται στις πλακέτες από τους Θουρίους: ΠΑ1-2, ΠΒ1), αλλά και μία πρακτική, η οποία καθιστούσε τον

σύμβουλο αδύναμο σωματικά, συναισθηματικά και πνευματικά, κάνοντας τον ευάλωτο και ευαίσθητο σε οποιαδήποτε ενδοσκόπηση. Με το που έμπαιναν στη μαύρη τρύπα μέσα στη σιγαλιά της νύχτας και ξεπερνούσε τον φόβο, ο σύμβουλος πρέπει συχνά να έχανε τις αισθήσεις του σε κάποιο είδος παραισθησιακής λιποθυμίας που συνδυάζεται με ακουστικές αισθήσεις. Το μαντείο φαίνεται πως λειτουργούσε προκαλώντας σε ορισμένους συμβούλους «έκσταση με οράματα»,⁴² που γίνονταν αντιληπτά ως το πέρασμα των ψυχών τους σε κάποιον άλλον κόσμο.

Ότι το «πέταγμα» της ψυχής έξω από το σώμα ήταν αυτονόητο στη χρηστεία από τον πέμπτο π.Χ. αιώνα, φαίνεται σε ένα χαμένο κείμενο που αναφέρεται στην κατάβαση στο σπήλαιο του Τροφώνιου. Το κείμενο αυτό ανήκει στον Δικαίαρχο, ένα μέλος της σχολής του Αριστοτέλη, που σύμφωνα με άλλα στοιχεία είχε εντυπωσιαστεί από το θέμα αυτό (Detienne 1958-1960, 123-135· Wehrli 1944, 46-48· 1948, 47-49· 1969, 227-235): τα αποσπάσματα που διασώθηκαν μιλάνε για την πιθανότητα της ψυχής να αφήσει το σώμα, ειδικά κατά τη διάρκεια του ύπνου και να εισέλθει στον κόσμο της Αλήθειας, κάτι που θα γίνει πολύ αργότερα, και πάλι στη Λιβαδειά επίσης, στον Τίμαρχο. Ακόμη κι αν η ιστορία που αφηγείται ο Πλούταρχος στο *Περί του Σωκράτους δαιμονίου* αποτελεί μύθευμα, το πλαίσιο του είναι απόλυτα σύμφωνο με τη παράδοση.

Η ιδέα σχετικά με το «ταξίδι της ψυχής» είναι ιδιαίτερα διδακτική. Κατά πρώτο λόγο, συνδέει τον Τροφώνιο με το περιβάλλον των σαμάνων, αν και πρέπει να σημειωθεί πως η αντίληψη του σαμανισμού στην αρχαία Ελλάδα είναι αόριστη. Ο Ζάλμοξις, που βρισκόταν κοντά στον Τροφώνιο, κατά ένα μέρος μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος σαμάνου. Εμφανίζονται άλλοι δύο στη Λιβαδειά: ο Ερμότιμος των Κλαζομενών, που σχετίζεται με τον Τροφώνιο στο όραμα του Τιμάρχου και ο Φορμίων της Σπάρτης/του Κρότωνα, που αναφέρεται στο χαμένο έργο Τροφώνιος (πέμπτος π.Χ. αιώνας) του Κρατίνου. Οι δύο αυτοί Έλληνες «σαμάνοι» - υπάρχουν συνολικά γύρω στους δέκα- είχαν τουλάχιστον την εμπειρία ότι η ψυχή τους, έτσι φαντάζονταν, έφευγε από το σώμα τους αφήνοντας τους στο μεταξύ άγνους.⁴³

Σε μαντεία του είδους του Τροφώνιου, το ταξίδι της ψυχής και το όραμα χρησίμευαν ως αποκάλυψη με «ορατή εκδήλωση» παύ με ηχητική εξήγηση, και όλα αυτά σε μία ατμόσφαιρα πολύ παρόμοια με εκείνη των Μυστηρίων των οποίων ο πρωταρχικός χαρακτήρας είχε να κάνει με τον να βιώσουν την Αλήθεια μέσα από έναν συσχετισμό εικόνων που συνδυάζονταν με επεξηγήσεις.⁴⁴ Κάποια Μυστήρια, αυτά της Δήμητρας ή αλλιώς Μητέρας, μπορεί επίσης να προκαλούν ξέφρενη συμπεριφορά τε κάποιους από τους μετέχοντες· αυτό το βίωναν ως μία έντονη στιγμή ιδιαίτερης επαφής με το θείο.⁴⁵ Αυτό μας επιτρέπει να κατανοήσουμε γιατί από την εποχή του Αριστοφάνη, αν όχι πιο πριν, το μαντείο θεωρείτο (εν μέρει) μυστήριο και γιατί ο κωμικός ποιητής ήταν σε θέση να προσδιορίσει μία αναλογία μεταξύ του (αποτυχημένου) διαφωτισμού του Στρεψιάδη και του συμβούλου που κατήλθε στο σπήλαιο του Τροφώνιου. Κατά τον ίδιο τρόπο, δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε γιατί ο Πλούταρχος στο *Περί του Σωκράτους δαιμονίου* επέλεξε το Τροφώνιο ως τη σκηνή για το αποκαλυπτικό και μυστηριώδες δράμα του Τιμάρχου, ο μύθος του οποίου στην πραγματικότητα αποτελεί «ιερό λόγο» (24, 593α).⁴⁶

Κάποιες παρατηρήσεις πρέπει να επισημανθούν για την αντίθεση λύπη/χαρά που είναι βασική για ορισμένα χθόνια αποσπάσματα (Αλκηστη) και θεμελιώδεις για Μυστήρια, όπως αυτά της Ελευσίνας ή της Μητέρας, όπου η ημέρα του γέλωτα ακολουθούσε την ημέρα του αίματος.⁴⁷ Η αντίθεση αυτή του τρόμου και της απώλειας του γέλιου/αγαλίας και η ανάκτηση του ήταν αδιαμφισβήτητα παρούσα στο Τροφώνιο: ο Πausanias (9.39.13) και όλοι οι υπόλοιποι έδιναν έμφαση στον φόβο των συμβουλών και στην απώλεια της ικανότητας τους να γελάσουν που ερχόταν σταδιακά, αφ' ότου είχαν έρθει πρόσωπο με πρόσωπο με το θείο· η όψη αυτή της προσφυγής έχει τις ρίζες της σε παλαιότερη εποχή από τον Αριστοφάνη.⁴⁸ Η

συνάντηση με τον θάνατο βρίσκεται στις ρίζες αυτών των τελετών, και για άλλη μια φορά εντοπίζουμε το σημείο σύγκλισης των Μυστηρίων με τους Πυθαγόρειους.⁴⁹ Η ιερή εμπειρία μέσα στο σπήλαιο του Τροφωνίου, που άφηνε τον σύμβουλο «να μη συναισθάνεται τον εαυτό του και τους άλλους» αλλά και άνοιγε μπροστά του μεγαλόπρεπα οράματα, πρέπει να τον σημάδευε για όλη του τη ζωή, όπως συνέβαινε και με τη μύηση στην Ελευσίνα: «Ήταν σαν να ήμουν ξένος προς τον εαυτό μου».⁵⁰

Πρέπει να σταθούμε για να συγκρίνουμε την αντίληψη, που ήταν βασική για ένα μεγάλο κομμάτι του έργου του Πλάτωνος, ότι ο θάνατος βιώνεται ως μύηση στην Αλήθεια, μέχρι τον ψευδο-θάνατο κατά τη διάρκεια της μύησης στα Μυστήρια, μιας μερικής εισαγωγής στην Αλήθεια. Η ιδέα αυτή, που αναπτύσσεται μέσα σε ένα απόσπασμα του Πλουτάρχου το οποίο παρατίθεται συχνά, ισχύει απόλυτα για ένα μαντείο που περιλαμβάνει έναν μεταβατικό θάνατο, μία προσωρινή παραμονή στον Κάτω Κόσμο και μια μερική αποκάλυψη.⁵¹ Η μύηση του Λουκίου στα μυστήρια της Ίσιδος όπως περιγράφεται στις Μεταμορφώσεις του Απουλίου αποσαφηνίζει για άλλη μία φορά τον εθελοντικό και πρόσκαιρο θάνατο προκειμένου να «προσεγγίσει το όριο του θανάτου και να... περάσει το κατώφλι της Περσεφόνης». Σύμφωνα με τον Ομηρικό Ύμνο *Εις Απόλλωνα*, δεν είναι ο Τροφώνιος που διασχίζει τα όρια των κόσμων και περνάει τα κατώφλια;⁵²

Ακόμη και μια σύγκριση μεταξύ των λόγων του Αριστοφάνη από τις *Νεφέλες* και του Πλουτάρχου, καταμαρτυρεί μια αληθινή σύνδεση της σκέψεως διά μέσου πέντε αιώνων. Ακριβώς όπως ο Παρμενίδης έμαθε τα πάντα, μετά το πέταγμα της ψυχής του και το ταξίδι στον Κάτω κόσμο, έτσι και ο Στρεψιάδης διακηρύσσει ότι η μύηση στις *Νεφέλες* φέρνει τη γνώση τε «όλα τα πράγματα που είναι γνωστά στον άνθρωπο» (412, 541)· με παρόμοιο τρόπο και ο Τίμαρχος δηλώνει πως θέλει /α ξέρει τα πάντα, αφού όλα είναι αξιοθαύμαστα. Προκειμένου να καταλάβει τον κόσμο, ο μνημένος Σωκράτης αφήνει ;ην εκλεπτυσμένη σκέψη του να διαλυθεί στον άνεμο, ο Στρεψιάδης αισθάνεται την ψυχή του να πετάει μακριά και ο Τίμαρχος την παραδίδει στον Αιθέρα, στο κατ' εξοχήν μέρος, όπου η ψυχή ενώνεται με την Αλήθεια μέσα σε απόλυτη συμπάθεια.⁵³

Η αποκάλυψη του Τροφωνίου χωρίς μεσάζοντα, έχει την ίδια αξία με τα όνειρα που στέλνει (για παράδειγμα) ο Ασκληπιός. Όταν ο θεός αυτός κάνει την εμφάνιση του στα όνειρα των ασθενών του, τους παρέχει άμεσα τη γιατρεία, όπως καταμαρτυρούν τα φιλοσοφικά κείμενα αλλά και οι Γαληνός και Ρούφος.⁵⁴ Οι μέθοδοι του Τροφωνίου είναι ελαφρώς διαφορετικές, όμως η αρχή παραμένει η ίδια: η θεότητα εγγυάται την αποκάλυψη, της οποίας το αποτέλεσμα είναι άμεσο. Επιπλέον, η έκσταση περιλαμβάνει μια αποκάλυψη που μπορεί να ονομαστεί περιεκτική, σε αντίθεση με τις συνηθισμένες μορφές της μαντικής που η απάντηση σε ερωτήσεις περιορισμένου βεληνεκούς, δίνεται μέσω κάποιου ενδιάμεσου. Ο σύμβουλος του Τροφωνίου ψάχνει στα σίγουρα για μια απάντηση σε κάποια συγκεκριμένη ερώτηση, όμως θα την ανακαλύψει μόνο όταν θα βρεθεί σε κατάσταση έκστασης, ένα όραμα που θα ξεπερνάει κατά πολύ το ακριβές αντικείμενο του αιτήματος του. Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα είναι αυτό του Τιμάρχου, ο σκοπός του οποίου είναι να ρωτήσει για το πνεύμα του Σωκράτη και που καταλήγει να δει να περνάνε μπροστά από τα κλειστά του μάτια οι αρχές της ίδιας της ζωής στη γη.

Τελικά, η διερεύνηση του παρελθόντος της Λιβαδειάς στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη έχει και άλλες συνέπειες: η τελετουργία των πηγών της Λήθης και της Μνήμης, καθώς και ο θρόνος της Μνημοσύνης,⁵⁵ που λεγόταν ότι ήταν ελληνιστικοί, εμφανίστηκαν αρκετούς αιώνες πριν. Η αντίθεση των πηγών αυτών εμφανίζεται τώρα σε ένα περιβάλλον με εσχατολογικά στοιχεία -οι σύμβουλοι δεν κατέβαιναν στον Κάτω Κόσμο;- στο τέλος του πέμπτου π.Χ. αιώνα, δηλαδή, πριν την πρώτη γνωστή «Ορφική» πλακέτα και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στο σημείο αυτό, δεν θα αναφερθώ στα Ορφικά και στα Διονυσιακά Μυστήρια, όπως και αν

τα ονομάσει κανείς: αρκεί να στρέψει την προσοχή του στο μυστηριακό στοιχείο του Τροφώνιου.⁵⁶

Η Λιβαδειά, η Ελευσίνα και μερικά συμπληρωματικά ίχνη των Μυστηρίων

Τώρα που η σύνδεση έχει επιτευχθεί ανάμεσα στην κλασική και στην αυτοκρατορική περίοδο, ας ανατρέξουμε σε ορισμένες ελληνιστικές και ρωμαϊκές πηγές που σχετίζουν τα Μυστήρια του Τροφώνιου με εκείνα της Ελευσίνας, ή τουλάχιστον ενισχύουν έναν τέτοιο συσχετισμό. Το απόσπασμα του Τζέτζη, που συγκρίνει ότι οι μινυόμενοι (*initiandi*) φορούσαν μανδύα και στις δυο λατρείες, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον υπό το φως ενός μύθου που κατέγραψε ο Χάρακας της Περγάμου (πιθανόν επί Αδριανού). Με τον Κερκύονα, που εδώ εμφανίζεται ως ετεροθαλής αδελφός του και με τον πατέρα τους τον Αγαμίδα, ο Τροφώνιος έκλεψε τους θησαυρούς του βασιλιά Αυγεία. Όταν ο Αγαμίδης πιάστηκε στην παγίδα του βασιλιά, ο Τροφώνιος τον σκότωσε και τον αποκεφάλισε έτσι ώστε να μην αναγνωριστεί η ένοχη οικογένεια· τότε τα δυο αδέλφια απέδρασαν. Ενώ Κερκυών ζήτησε καταφύγιο στην Ελευσίνα ως «ανεπιθύμητος επισκέπτης», ο Τροφώνιος τράπηκε σε φυγή μαζί με την κομμένη κεφαλή του Αγαμίδα· ο Αυγείας ακολούθησε τα ίχνη από το αίμα του μέχρι που ο ήρωας εξαφανίστηκε κάτω από τη γη, στη Λιβαδειά. Η ιστορία έχει την εμφάνιση μιας συρραφής που φτιάχτηκε για να εξηγήσει τη σύνδεση ανάμεσα στις δυο λατρείες. Παρ' όλα αυτά όμως, ο Κερκυών είναι τόσο λίγο γνωστός που δεν μπορούμε πάμε μακρύτερα.

Οι διατροφικοί περιορισμοί είναι ευδιάκριτοι σε πολλές λατρείες και η συνοχή τους με τα Μυστήρια είναι από καιρό γνωστή. Στην Ελευσίνα, η παλαιότητά τους είναι αναμφίβολη, αφού ον τέταρτο π.Χ. αιώνα ένα απόσπασμα του Μελάνθιου αναφέρει τους κανόνες της λατρείας όσον αφορά στο μπαρμπούνι (*τρίγλη*).⁵¹ Το ψάρι εμφανίζεται πλάι στον *μελάνουρο* (= μελανούρι) και στην τρυγόνα σε μια λίστα από τη Λιβαδειά σε ένα απόσπασμα από τον *Τροφώνιο* του Κρατίνου (απ. 236, PCG). Στα Μυστήρια της Δήμητρας στην Αλόα, όπως καταγράφονται σε ένα σχόλιο του Λουκιανού, η τρίγλη και ο μελάνουρος επί- της απαγορεύονταν.⁵⁸

Ο μελάνουρος και η τρίγλη αναφέρονται επίσης μεταξύ των απαγορευμένων τροφών για τους επιληπτικούς από κάποιους Έλληνες γιατρούς - ειδικότερα από αυτούς που κατονομάζονται στην πραγματεία του Ιπποκράτη *Περί Ιερής Νούσου* (παράγρ. 1). Είναι φανερό από το έργο αυτό ότι τα δύο ψάρια δεν θεωρούνται κατάλληλα για τους αρρώστους, διότι προκαλούν ενοχλήσεις στο στομάχι. Χωρίς να περιπλανηθούμε σε άσκοπες σκέψεις, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως τέτοιες τροφές εθεωρούντο πως έδιναν αφορμή για άσχημα συμπτώματα παρενοχλώντας την πέψη.⁵⁹

Οπωσδήποτε όμως, η αποχή συνέβαινε κατά τη διάρκεια της μακράς προετοιμασίας για τη χρηστεία στη Λιβαδειά και συνέβαινε κατά κύριο λόγο σε ένα μικρό υπόγειο δωμάτιο, το *οίκημα* που ήταν αφιερωμένο στον Αγαθό Δαίμονα και στην Αγαθή Τύχη. Μονολότι η Αγαθή Τύχη συνήθως θεωρείται ελληνιστική, στην πραγματικότητα η λατρεία της είναι δημοφιλής από τους κλασικούς χρόνους.⁶⁰ Μπροστά σε κάποιο ταξίδι στον Κάτω Κόσμο, δεν είναι ποτέ αχρείαση. Όταν ο Σωκράτης πληροφορήθηκε από τον Κρίτωνα ότι ο θάνατος του είναι αμετάκλητος, παραδίδει εαυτόν στην «Αγαθή Τύχη!» διότι αυτό είναι το θέλημα των θεών.⁶¹ Στην Απολογία (41γ), ο Πλάτων παρουσιάζει τη σιγουριά του δασκάλου του μπροστά στον θάνατο σαν κάτι καλό και όχι κακό.⁶² Γνωρίζει ότι στον άλλο κόσμο θα συνομιλήσει με τον Ορφέα και με τον Μουσαίο μεταξύ άλλων. Είναι *εὐελπις*. Η έκφραση αυτή απηχεί τους όρους *fiducia* και *bona spes* όσων εμυούντο στην Ελευσίνα και σε άλλες μυστηριακές λατρείες⁶³ και θυμίζει τον Στρεψιάδη στις Νεφέλες, στον οποίον ο Κορυφαίος εύχεται, λίγο πριν την κάθοδο του, ευτυχία (512-513). Ας σημειωθεί ακόμη, πως σύμφωνα με τον Πανσα-

νία, το προσκύνημα στο Τροφώνιο τον γεμίζει ελπίδες στο τελευταίο κομμάτι του ταξιδιού του ανάμεσα στη ζωή και στον θάνατο.⁶⁴

Οι δήμοι του Αδριανού στην Αντινούπολη

Ο Αδριανός έκτισε μια πόλη στο σημείο όπου πνίγηκε ο νεαρός εκλεκτός του στον Νείλο, διηρημένη μεταξύ δέκα φυλών, που η καθεμία τους περιλάμβανε από τρεις έως και πέντε γνωστούς δήμους.⁶⁵ Τα ονόματα που χρησιμοποιήθηκαν για να τους κατονομάσουν είναι εύλογο να θεωρείται ότι αποκαλύπτουν τα ενδιαφέροντα του αυτοκράτορα. Βρίσκουμε δικαιολογημένη την αφορά στα Ελευσίνια Μυστήρια στα οποία έδινε μεγάλη σημασία ο Αδριανός, αφού τόσο ο ίδιος όσο και ο Αντίνους είχαν μνηθεί στην *έποπτεία* το 128 μ.Χ.⁶⁶ Η φυλή Αθηναίους περιλάμβανε τον ελευσίνιο δήμο· η Ματίδ(ε)ιος φυλή, πήρε το όνομα της από τη μητέρα της αυτοκράτειρας Σαβίνας, συμπεριλάμβανε τον Δημητριά, τον Θεσμοφόρ(ε)ιο και τον Καλλιτέχιο ανάμεσα στους πέντε γνωστούς δήμους της, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια ισορροπία ανάμεσα στη μητέρα της Σαβίνας και στη Δήμητρα⁶⁷ η φυλή Σαβίν(ε)ιος συμπεριλάμβανε τουλάχιστον πέντε δήμους: τους Αρμονιέα, Γαμηλιέα, [Φυ]ταλιέα, Ηραιέα που για χρόνια σχετιζόταν με το πάθος του Ασιανού για τις ελευσίνιες υποθέσεις,⁶⁸ όμως ο πέμπτος δήμος, Τροφωνιεύς και, ως εκ τούτου το κομμάτι που ανήκε στον Τροφώνιο, παραμένει προβληματικό. Παρ' ότι η επιχειρηματολογία σχετικά με την ελευσίνια αναφορά (σχετικά με τον θερισμό και τον γάμο στον Γαμηλιέα και στον Ηραιέα, για την Κόρη στον [Φυ]ταλιέα) μοιάζει τώρα να είναι πολύ αδύναμη, γιατί, συγκεκριμένα ονόματα δήμων έχουν κάτι από τη Δήμητρα γύρω τους.⁶⁹ Ο Αρμονιεύς (ακόμη και ο Ηραιεύς) προφανώς θα είχαν σχέση με τα Σαμοθράκεια Μυστήρια και με τον γάμο της Αρμονίας.⁷⁰

Έχουν προταθεί δύο εξηγήσεις. Η υπόθεση του M. Guarducci ότι ο Αδριανός συμβουλευτήκε τον Τροφώνιο, βασίστηκε σε μια επιγραφή που καταμαρτυρεί πως είχε ταξιδέψει μέχρι τη Λιβαδειά· ο αυτοκράτορας τότε θα είχε μεταφέρει και τις δύο υποχθόνιες λατρείες στην Αντινούπολη. Ο Beaujeu, οπαδός του Weber, δίνει στον Τροφώνιο (ή σε κάποια άλλη μορφή με το ίδιο όνομα) κάποιον ρόλο στα Ελευσίνια Μυστήρια, για τον οποίον δεν έχουμε κανένα αποδεικτικό στοιχείο.⁷¹ Τώρα, είμαστε σε θέση να αναστρέψουμε την άποψη του Beaujeu: οι ανασκαφές στην Ελευσίνα δεν έχουν αποκαλύψει κάτι που να αφορά τον Τροφώνιο και θα δημιουργούσε έκπληξη αν μία λατρευτική μορφή με αρκετή σημασία, που γινόταν αποδεκτή από τον Αδριανό, είχε ξεχαστεί εντελώς. Η ύπαρξη του δήμου Τροφωνιέα, στο μερικό πλαίσιο των Μυστηρίων και σε στενή σχέση με τη Δήμητρα, μάλλον θα εκλαμβάνονταν ως επικύρωση του ρόλου του Τροφωνίου ως δασκάλου του Μυστηρίων. Μια σύντομη επανεξέταση των δήμων της Αντινουπόλεως παρέχει επιπλέον ενδείξεις: η φυλή Σεβάστ(ε)ιος περιλαμβάνει, πέρα από τον Καισάρ(ε)ιο, τους δήμους Απολλώνειο, Ασκληπιείο, Διοσκούρ(ε)ιο και Ηράκλ(ε)ιο. Μεταξύ των τελευταίων αυτών ονομάτων μπορεί να αναγνωριστεί ο θεός και οι τρεις ήρωες που συνδέονται ομόφωνα με τον Τροφώνιο μέσω Αυτοκρατορικών πηγών λόγω της μύησής τους στα Ελευσίνια Μυστήρια και στην παρεπόμενη αθανασία.⁷²

Ευβουλεύς-Εύβουλος

Υπάρχει κάποια σύνδεση με την Ελευσίνα, που υπόσχεται περισσότερες πληροφορίες, αλλά παράλληλα είναι λιγότερο ασφαλής, αφού κατά ένα μέρος εξαρτάται από την αποδεδειγμένη ταύτιση του Ευβουλέα της Ελευσίνας με τον Ευβουλέα στις Ορφικές πινακίδες. Μολονότι μόλις πρόσφατα αναγνωρίστηκε ως τέτοιος, ο Ευβουλέας υπήρξε ένας από τους μεγάλους

θεούς των Ελευσινίων Μυστηρίων, τιμημένος όσο ο Τριπτόλεμος και το θεϊκό δίδυμο Θεός-Θεά (τα ελευσίνια ονόματα για τον Άδη και την Περσεφόνη). Ήταν ο οδηγός της (Περσεφόνης) Θεάς στην επιστροφή της στο φως και για τον θρήνο της Δήμητρας (βλέπε συγκεκριμένα Clinton 1992, 56-63 και εξαιρετικά το IG 13.78 για θυσίες σε κάθε μεγάλη θεότητα· λιγότερο πειστικός είναι ο Sfameni Gasparo 1986, 102-110- 169-175). Στη λατρεία, ο Δίας (Ευ-)βουλεύς εμφανίζεται ως το αντίστοιχο ακριβώς του Πλούτηνα, έτσι ώστε στα Αττικά Θεσμοφόρια η παρουσία του ενός να αποκλείει την παρουσία του άλλου (Clinton 1992, 60, βασισμένος στον Graf 1974, 172, αριθ. 72). Παρ' όλα αυτά όμως, ο Ευβουλεύς στην Ελευσίνα έχει ξεχωριστό ρόλο και τιμάται ανεξάρτητα από τον Δία, τον Πλούτωνα και τον Θεό.

Στο μέρος του ιερού της Ελευσίνας που παραδοσιακά ονομάζεται «Πλουτώνιον», στο οποίο ο Clinton αναγνώρισε με σιγουριά τη περίφημη «Αγέλαστο Πέτρα», ένα φυσικά σχηματισμένο έδρανο, η ανασκαφή έφερε στο φως τη βάση ενός αγάλματος του Ευβουλέα και κάτι ακόμη που ίσως είναι το κεφάλι του, ένα μεγάλο πέτρινο ανάγλυφο του Λακρατίδη, ιερέα του Θεού, της Θεάς και του Ευβουλέα.⁷³ Το 1957, ο Paul Faure ανακάλυψε εκεί μια γωνιώδη σήραγγα με μήκος λίγο μεγαλύτερο από 4 μ. και ένα 1 μ. πλάτος, διαμορφώνοντας τον χώρο σαν είσοδο του Κάτω κόσμου, αυτή που χρησιμοποιήθηκε στον μύθο του ίδιου του Θησέα. Τροποποιήσεις στη φυσική σκεπαστή είσοδο φαίνεται να πιστοποιούν ότι ο χώρος εχρησιμοποιείτο για αναπαράσταση, προφανώς για την άνοδο της Κόρης, που συνοδεύονταν από τον Ευβουλέα, για να κατευθυνθεί στη μητέρα της που καθόταν στην «Αγέλαστο Πέτρα».⁷⁴

Όμως προκύπτει ότι ο Ευβουλεύς δεν είναι άγνωστος στη Λιβαδειά. Μικρές πηγές είναι ορατές και σήμερα στη χαράδρα κάτω από τον πύργο του μεσαιωνικού οχυρού, στην αριστερή όχθη του Ερκύνα. Μαζί με τις μεγαλύτερες πηγές της δεξιάς όχθης, αποτελούν την πιο σημαντική πηγή για το νερό του ποταμού. Μία από τις πηγές αυτές στην αριστερή όχθη ρέει από ένα στενό άνοιγμα στον βράχο.⁷⁵ Πάνω από το άνοιγμα μπορεί να διαβάσει κανείς τη λακωνική επιγραφή «Ευβούλου» με καθαρά, κανονικά γράμματα από την ελληνιστική ή από τη ρωμαϊκή εποχή («αυτή του Ευβούλου»)⁷⁶ Ο Εύβουλος είναι ισότιμος του Ευβουλέα, όπως εμφανίζεται αυτό σε μια ελευσίνια επιγραφή του τέλους του πέμπτου αιώνα και αργότερα σε έναν Ορφικό Ύμνο.⁷⁷ Πρέπει να διαβλέψουμε στο σημείο αυτό κάποια αναφορά στον Ευβουλέα της Ελευσίνας, ή μόνο μια νεκρώσιμη επιγραφή που κοινώς διαβάζεται ως επιτάφιος: «[Νει]κοβούλου («αυτή του Νεικόβουλου»· IG 7.3109);

Το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί με ευκολία, αφού η δεύτερη επιγραφή δεν είναι πιο ξεκάθαρη από ό,τι οι συνθήκες ανέρευσής της. Λέγεται ότι αποτελούνταν από δυο κομμάτια που σχημάτιζαν ορθές γωνίες: το ένα, που είχε εκτεθεί στα στοιχεία της Φύσης, φαίνεται να έχει φθαρεί το άλλο, διατηρήθηκε στο εσωτερικό της σπηλιάς. Δεν είναι ξεκαθαρισμένο ότι τα δυο κομμάτια συνανήκαν ή ακόμη και αν έχουν καταγραφεί σωστά. Ακόμη κι αν ήταν έτσι τα πράγματα, μια επιτύμβια επιγραφή είναι παράξενη σε ένα τέτοιο σημείο: τόσο κοντά σε πηγές νερού σε μια περιοχή που προηγουμένως ήταν αφιερωμένη σε κάποια λατρεία. Η δεύτερη επιγραφή μπορεί επίσης να έφερε κάποιον θρησκευτικό υπαινιγμό που μας διαφεύγει.

Η καινούργια κατανόηση του ιερού επιτρέπει να κάνουμε κάποιες πιθανές προτάσεις. Το ότι το ιερό είναι ένα χθόνιο πέρασμα έχει δημιουργηθεί από τον μύθο και τη λατρεία του ίδιου του Τροφωνίου, αλλά και από τον θρύλο του ποταμού Ερκύνα, που υποτίθεται ότι τον είχε ανακαλύψει η ίδια η κόρη του Τροφωνίου που ήταν συνοδός της Κόρης. Η μητέρα της Κόρης, λέγεται ότι υπήρξε τροφός του βρέφους Τροφωνίου και είχε ναό μέσα στο δασύλλιο (Παυσανίας, 9.39.2-5). Το ότι το όνομα του Ευβούλου, ενός ταξιδιώτη μεταξύ κόσμων σύμφωνα με το τελετουργικό της Ελευσίνας, έπρεπε να τοποθετηθεί ακριβώς επάνω από τη στενή είσοδο προς τη γη, κάθε άλλο παρά συμπτωματικό φαίνεται. Σε άλλα μέρη, ο Ευβουλεύς είναι ένας από τους τρεις θεούς τους οποίους επικαλούνται τα ορφικά φυλά των

Θούριων και της Ρώμης,⁷⁸ παρέα με τη Βασίλισσα του Κάτω κόσμου (Περσεφόνη) και την Εύκλεια.⁷⁹ Το αργότερο από τον πέμπτο αιώνα, το ιερό στη Λιβαδειά φιλοξενούσε τις πηγές της Λήθης και της Μνημοσύνης καθώς και τον θρόνο της Μνήμης και οδηγούσε τον σύμβουλο στον Κάτω Κόσμο. Η παρουσία του Ευβούλου εκεί, μπορεί να μην ήταν διόλου ασυνήθιστη.

Το ιερό του Τροφωνίου λοιπόν, αντιμετωπιζόνταν από την κλασική Περίοδο ως μαντείο και ήταν πολύ κοντά στη μυστηριακή λατρεία, τόσο εξ αιτίας των τελετών, όσο και της φύσης των αποκαλύψεων. Η καταγωγή αυτού του «υβριδίου» χωρίς αμφιβολία θα παρέμεινε κρυφή, δεδομένης της έλλειψης αρχαϊκών πηγών, αλλά θα προκαλούσε έκπληξη αν προέκυπτε ότι αφανίστηκε ξαφνικά κατά την Κλασική Περίοδο. Όπως και να είναι, τα Μυστήρια κατά ένα μεγάλο μέρος στηρίζαν την ύπαρξη του μαντείου. Αρχαίες μαρτυρίες που αφορούν στο συγκεκριμένο αποτέλεσμα δεν μπορούν να θεωρηθούν απλώς συμπτωματικές, ούτε τα μυστηριακά στοιχεία μπορούν να αποτελέσουν αυτοκρατορική προσθήκη που προοριζόταν να ξαναδώσει ζωή στο ιερό που παρήκμαζε.

Σημειώσεις

1. Το κεφάλαιο αυτό βασίζεται σε μία μονογραφία υπό έκδοσιν. Για το μαντείο του Τροφωνίου βλέπε Πανσανίας, 9.39.1-40.2. Για πρόσφατη επισκόπηση: Schächter (1994, 66-89). Επίσης: Betz (1983), Bonnechere (1998α, 1998β, 1999, 2002), Bonnechere και Bonnechere (1916-1924), Levin (1989, 1637-1642), Nafissi (1955), Radke (1939), Schächter (1967, 1984), Simonette (1994), Turner (1994). Κοσμάς Ιεροσολυμιτανός για τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό, Έπη θεολογικά, 64.284 (PG, 68, 513). Αββάς Νόννος στον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό, Εις τα Άγια Φώτα, 6 (PG, 36, 1069). Σχολ. στον Αριστοφάνη Νεφέλαι, 508c, Χολουέρντα· Τζέτζης στον Αριστοφάνη Πλούτος, 842, σπάνια εντοπίζεται (μόνη εξαίρεση στον Walter 1939).
3. Ο Burkert (1992, 14) επέμεινε πως είναι λάθος να θεωρούμε τα Μυστήρια κατά κύριο λόγο όψιμα· για τη διασύνδεση ανάμεσα στα μαντεία, στον Ασκληπιό και στα Μυστήρια βλέπε στο ίδιο κείμενο, 40.
4. Βλ. Graf (1974, 22-39· 94-126) για τη σχέση ανάμεσα στην Ελευσίνα και στον Ορφέα από το τέλος του πέμπτου αιώνα.
5. Bonnechere (2002). Ο Στράβων, 16.2.39 (=Ποσειδώνιος, FGH, 87 F 70 (μικροί χαρακτήρες)· ένα απόσπασμα που δεν ξανατυπώθηκε στις εκδόσεις των Theiler [1982] και Edelstein και Kidd [19892]). Βασικές πηγές: Αριστείδης ο Αίλιος, Ασκληπιάδης, 38μ 21, Keil για τον Σάραπι, 48, 25-32, Jebb· ο Ωριγένης για τον Κέλσο, Προς τόν επιγεγραμμένον Κέλσου αληθή λόγον, 3.34-35· Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Προτρεπτικός προς Έλληνας, 2.11.1· Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, Έπη θεολογικά, 1573, 10-12· Κατά Ιουλιανού βασιλέως στηλιτευτικός πρώτος (1), 4.59· Επιγράμματα [στην Ελληνική Ανθολογία], 8.29.1-3· Εις τα Άγια Φώτα [Λόγοι, 39] (PG, 36, 340, 7-31)· Λουκιανού, Θεών εκκλησία, 12· Νεκρικοί Διάλογοι, 10 (και σχολ. επί του θέματος)· Πανσανίας, 1.34.2· Φίλων ο Αλεξανδρεύς, Περί ἀρετῶν πρώτον, ὃ ἔστι τῆς αὐτοῦ πρεσβείας πρὸς Γάιον, 78· Τερτυλλιανός, De Anima, 46.11.
6. Λεξικό στον Schächter (1994, 80, αριθ. 2). Καταβαίνει στον Ηρόδοτο (8.134) και κατάβασις στον Δικαίαρχο (απ. 13α-22, Wehrli), περίπου 350- 300 π.Χ. Μετέπειτα πηγές αναφέρονται στο ίδιο θέμα, ιδιαίτερα περίτεχνα στον Λουκιανό, Μένιππος ή Νεκρομαντεία, ειδ. 22.
7. Τα τρία μαντεία είχαν κατά κάποιον τρόπο παρόμοιο τρόπο αποκάλυψης: ο Αμφιάραος διεξάγει ονειρομαντεία (όπως ο Ασκληπιός· Schächter 1981, 19-26), ενώ ο γιος του ο Αμφίλοχος και ο Τροφώνιος που πάντοτε συνδέονταν στη ρωμαϊκή περίοδο, μοιάζει να χρησιμοποιούν ένα μισο- συνειδητό όραμα ή έκσταση (Αμφίλοχος: ειδ. Δίων Κάσσιος, 72.7· Λουκιανός, Φιλοψευδής, 38· Τερτυλλιανός, De Anima, 46.11· Bethe 1894· Scheer 1993, 163-168· 222-253. Ελευσίνα: Clinton 1992, ειδ. 78-84).
8. Τα σχόλια του Φίωνα (79-92) αναφέρουν αρχικά τους Διόνυσο, Ηρακλή και τους Διόσκουρους, που είναι οι πιο εύκολοι να χαρακτηρισθούν.
9. Πανσανίας, 4.16.7· Φιλόστρατος, Τά εις τόν Τυανέα Απολλώνιον, 8.19 (επίσης Ευσέβιος της Καισαρείας, Προς τὰ ὑπὸ Φιλοστράτου εἰς Απολλώνιον τόν Τυανέα διὰ τὴν Ἱεροκλεί παραληφθεῖσαν αὐτοῦ τε καὶ τόν Χριστοῦ σύγκρισιν, 44, 407).
10. Τερτυλλιανός, Apologeticum, 21.29 (η ανάγνωση του Τροφωνίου είναι επιβεβαιωμένη παρά τις μικρές παραλλαγές)· από την ελληνιστική περίοδο, ο όρος *initiatio* αντιστοιχεί στον όρο μύσης (δίγλωσση επιγραφή

- από τη Σαμοθράκη: SEG 29.799). Ο Ωριγένης στον Κέλσο, *Προς τον επιγεγραμμένον Κέλσον αληθή λόγον*, 3.34. Για την τελετή: Burkert (1992, 19-22).
11. Πλούταρχος, *Περί του Σωκράτους δαιμονίου*, 21-24, 589στ-593α, ειδ. 21, 590β' Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης, 30, 944 γε. Επίσης, Μάξιμος ο Τύριος, *Διαλέξεις*, 12 (8).2 και 8· 12 (9).6-7.
12. Πλούταρχος, *Περί των εκλελοιπότεων χρηστηρίων* 38-52, 431γ-438δ: συζητήσεις στη Λιβαδειά για τον τρόπο με τον οποίο τα πνεύματα προσφέρουν οράματα σε δεκτικές ψυχές.
13. Πλούταρχος, *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*, 30, 944γε (βλέπε Πλάτωνα, *Νόμοι*, 417β· επίσης *Περί τῶν ἐκλελοιπότεων χρηστηρίων*, 13-14, 416α-417ε. σύγκρινε με Motte και Pirenne (1992, 134- 137, Vemière (1997, φ260-261).
14. «τούς περί Βοιωτίαν ἐν Ὑδωρᾷ Τροφωνιάδας». Η διόρθωση Λεβαδεία είναι ξεκάθαρο ότι δεν είναι εγγυημένη. Ήταν άραγε οι Τροφωνιάδες τα παιδιά του Τροφώνιου (Παυσανίας, 9.39.5);
15. Παυσανίας, 5.7.6. Ἴδα: Ἀρατος, Φαινόμενα, 35· Λακτάντιος, *Divinae Institutiones*, 1.13· Ευριπίδης, *Βάκχαι*, 120-129. Επίσης, Ορφικοί Ὕμνοι, πρόλογος, 20-21· 38. Επίσης Στράβων, 10.3.19-22 (σύμφωνα με τον Δημήτριο τον Σκήψιο).
16. Δάκτυλοι: Εύφορος, FGH, 70 F 104 (Διόδωρος, 5.64.4)· Μύρσιλος της Λέσβου, FGH, 477 F 2 (Παυσανίας, 9.30.4). Οι Μεγάλοι Θεοί της Σαμοθράκης ήταν κοντά στους Διόσκουρους και κατά καιρούς ταυτίζονταν με αυτούς: Cole (1984, 1593). Σάων: Κριτόλαος, FGH, 823 F 1· σχόλ. για τον Απολλώνιο τον Ρόδιο *Ἀργοναυτικά*, 1.91β. Η Σαμοθράκη παλαιότερα ονομαζόταν Σαωκίς (ΗΣύχιος, βλέπε)· το βουνό που ονομαζόταν Σαώκης (Νόννος, *Διονυσιακά*, 13.397), ή Σάων και Σάος (Λυκόφρων, *Αλεξάνδρα*, 78· Νικάνδρος, *Θηριακά*, 472). Ένας άλλος Σάωνας, απόγονος του ιδρυτή των Μυστηρίων της Μεγαλόπολης: IG 52 517, σειρές 8-9: βλέπε Jost στον ίδιο τόμο.
17. Σαμοθράκη: Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, 276-279· ο Κικέρων παραθέτει Διαγόρα της Μήλου, *De natura deorum* 3.37.89 και παρατίθεται από τον Διογένη Λαέρτιο, 6.59· Πλούταρχος, *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*, 30, 944γε· σχόλ. για τα *Ἀργοναυτικά* του Απολλώνιου του Ρόδιου, 1, 916β. Λιβαδειά: Ηρακλείδης, *απ.* 155, Wehrli (παραθέτει στη Σούδα, βλέπε Λύσιοι τελεταί at Διονύσου). Πράγματι, ο σκεπτικιστής στο *De natura deorum* (3.22.56) του Κικέρωνα, που συζητά για τις μορφές του Ερμή, αναφέρει και αυτόν της Σαμοθράκης, του οποίου η ιθυφαλλική εικόνα βρισκόταν στο κέντρο των τοπικών Μυστηρίων (Ηρόδοτος 2.51) σε σχέση με τον υποχθόνιο Ερμή, Τροφώνιο.
18. Burkert (1972, 158-159), τον ακολούθησε ο Graf (1994, 109). Ο συσχετισμός Ελλήνων και λοιπών σοφών ανδρών εξ ανατολής ανάγεται πίσω στην Κλασική περίοδο τουλάχιστον οι λίστες είναι πιο πολυάριθμες κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η αρχή τους όμως δεν είναι καινούργια.
19. Ο Διογένης Λαέρτιος παραθέτει Έρμιππο, 8.41 (=απ. 20, Wehrli, =(OT.24, Bollansée). Ο Πυθαγόρας λιμοκτονεί: Δικαίρχος, *απ.* 35, Wehrli· ο Διογένης Λαέρτιος παραθέτει τον Σάτυρο, 8.40.
20. Το σπίτι του Δασκάλου ήταν ένα ιερό της Δήμητρας, ή έγινε τουλάχιστον μετά τον θάνατο του: Burkert (1972, 159). Σε αντίθεση με τους Hartog (1980, 118) και Zhmud (1997, 114-115) που δεν λαμβάνουν υπ' όψιν όλα τα υπάρχοντα στοιχεία.
21. Τίμαιος, FGH, 366 F 131 (Ιάμβλιχος, *Κεφάλαια του πρώτου λόγου περί του Πυθαγορικού βίου*, 143). Burkert (1972, 155, αριθ. 197, με βιβλιογραφία). Οι αίθουσες αυτές ορισμένες φορές συγκρίνονται ακόμη και με εκείνες του Μίνωα και του Ιδαίου άντρου. Σχετικά με τη διδασκαλία ως μύηση στην αλήθεια: Burkert (1972, 192-208, ειδ. 192-194).
22. Ηρακλείδης ο Πόντιος, *απ.* 89, Wehrli. Βλέπε Rudhardt (1988, 61) και Vernant (1982, 31-40).
23. Ο Χάρακας της Περγάμου, FGH, 103 F 5· Ο Κοσμάς ο Ιεροσολυμίτης σχετικά με τα Έπη θεολογικά του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, 64.284 (PG, 68, 512)· Φώτιος, βλέπε Δεβάδεια· Σχολ., για τις Νεφέλες του Αριστοφάνη 508ζ και γ, Holwerda και 508β, Koster· ο Τζέτζης για τις Νεφέλες του Αριστοφάνη, 506α.
24. Hartog (1980, 118). Η χρονιά της σύγκρισης έχει πρωταρχική σημασία. Τα πρώτα ίχνη κάποιας σχέσης ανάμεσα στον Τροφώνιο, στη μαντική και στον Κάτω Κόσμο μάς πηγαίνουν πίσω στον Ομηρικό Ὕμνο Εἰς Απόλλωνα, στην Τηλεγονία και στον Πίνδαρο: Bonnechere (1999).
25. Διογένης Λαέρτιος, 1.109. Dodds (1965, 141-146)· Leclerc (1992, 221-223). Οι νεομύητοι εκτελούσαν τη μύηση με τρεις οπισθοχωρήσεις μέσα στη σπηλιά για εννέα ημέρες, ντυμένοι με μαύρα μάλλινα ρούχα (μια αναστροφή των δύο «Πυθαγόρειων» νόμων). Σαν υπόγειο πέραςμα που ήταν, το σπήλαιο έλεγαν αργότερα ότι υπήρξε ο χώρος όπου έγινε η μύηση του Πυθαγόρα (Πορφυρίου, *Πυθαγόρου βίος*, 17): Fauré (1964, 94-131). Ο Απολλώνιος από τα Τύανα, θαυμαστής του Τροφώνιου, λέγεται πως είχε αποκτήσει τη σοφία του διά μέσου ονείρων για μια περίοδο τριών χρόνων (Graf 1984-85, 65-73).
26. Λουκιανός, *Φιλοψευδής*, 34-36 (Αρνόβιος, *Adversus Nailones*, 43.1)· ο Graf (1994, 107-110) παρατηρεί τις ομοιότητες ανάμεσα στην Ἴσιδα του Παγκράτη και στην Πυθαγόρεια Δήμητρα. Στον διάλογο αυτό, ο Λουκιανός αναφέρεται επίσης στον μαντείο του Αμφιλόχου στον Μάλλο, που θεωρεί πιθανό σωσία του Τροφώνιου· επιπλέον, ο τελευταίος, είναι μάγος-αρχιτέκτονας που συνδέεται με τον Δαίδαλο (Χάρακας της Περγάμου, FGH, 103 F 5· Παυσανίας, 9.39.8).

27. FGH, 26 F 1.45. Σύμφωνα με τον Ιάμβλιχο *Κεφάλαια του πρώτου λόγου περί του Πυθαγορικού βίου* 146), ο Πυθαγόρας είχε μνηθεί στα Λίβηθρα από τον Αγλαόφαμο, τον διάδοχο του Ορφέα. Ο χώρος δεν μου επιτρέπει να αφηγηθώ τον θρύλο του Ραμψίνιτου, πολύ κοντινού με τους Τροφώνιο, Ζάλμοξι και Πυθαγόρα. Αυτός ο «Φαραώ» ήταν γνωστός για το οίκημά του και εκτέλεσε μια κατάβαση κατά τη διάρκεια της οποίας συνάντησε την Ίσιδα-Δήμήτρα, η οποία του έδωσε ένα άγαλμα («θεϊκό δώρο»: Ηρόδοτος 2.121-122· Lloyd 1988, 52-59).
28. Σύμφωνα με τον Πausanία, οι δύο πηγές έκαναν τον σύμβουλο να ξεχάσει τις προηγούμενες του σκέψεις και τον άφησαν να θυμάται την αποκάλυψη.
29. Γλυκά: Schächter (1994, 81, αριθ. 2). Συγκρίσεις: Ηρόδοτος (8.41), Πausanίας (6.20.1) κ.λπ.
30. Νεφέλες, 129, 414, 629-631 (ἐπιλήσμων καὶ ἐπιλέλησται), 789-790 (ἐπιλησμότατον)· επίσης 887 και 1107.
31. Η ανατροπή της τάξης, Μνήμη-Λήθη αντί για Λήθη-Μνήμη, προσθέτει ένα διεθνώς κωμικό αποτέλεσμα, στο οποίο θα αναφερθούμε ξανά.
32. Πιο πάνω, αριθ. 6 και κατά Betz (1983, 578).
33. Η θεά ήταν γνωστή από την Αρχαϊκή περίοδο. Ο Πλάτων (Κριτίας, 108δ) την αναφέρει ως την πιο σημαντική θεότητα για τη θύμηση αληθειών πρωταρχικής σπουδαιότητας. Ως εκ τούτου, υπήρξε αντικείμενο φιλοσοφικής πιθανολογίας, αναμφίβολα πιθανολογίας σχετικά με τα Μυστήρια. Όπως και άλλες λεπτομέρειες, τα μελένια γλυκά έχουν παραλειφθεί από τον Πλούταρχο, ο διάλογος του όμως δεν αποτελεί καταγραφή προσφυγής. Ο λόγος από μόνος του, μία ερωταπόκριση, χαρακτηρίζεται ιερός λόγος (23, 593a). Βλέπε επίσης την Τροφώνια αποκάλυψη που δέχθηκε ο Απολλώνιος ο Τυανεύς (Φιλόστρατος, *Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλωνίων*, 8.19)· η περιγραφή του ισοδυναμεί με Πυθαγόρεια πραγματεία.
34. Ο Πausanίας παραθέτει τις ακόλουθες οδηγίες: «πιες από τη λήθη προ-κειμένου να ξεχάσεις τα πάντα, έπειτα πιες από τη μνήμη για να ξαναφέρεις τα πάντα στη μνήμη σου». Στο κατώφλι της μύησης, ο Στρεψιάδης αντιστρέφει τη σειρά των Τροφώνιων οδηγιών (και ανάμεσα τους υπολογίζονται οι «Διονυσιακές» πλακέτες, που συμβουλεύουν να πίνεις μόνο το κρύο νερό της Μνήμης και να αποφεύγεις το ζεστό της Λήθης), επικαλούμενος πρώτα τη μνήμη και έπειτα τη λήθη. Αν το δει κανείς από τη λιβαδειακή άποψη του δευτέρου μ.Χ. αιώνα, κάτι τέτοιο θα σήμαινε πως έπρεπε αρχικά να καθαρίσει το μυαλό του, έπειτα να πει απ' τα νερά της λήθης για να είναι σίγουρος πως δεν θα θυμάται τίποτε απ' όσα «έμαθε» μέσα στη σπηλιά.
35. Στη δεύτερη «θρόνωση» των Νεφελών γίνεται νύξη μόνο έμμεσα. Είναι γνωστό πως χρησιμοποιούσαν σκαμνί πριν ή κατά τη διάρκεια των συγκεκριμένων μνήσεων, όχι όμως, όπως φαίνεται και μετά την αποκάλυψη (π.χ. Byl 1980, 11· 1994, 43· Dover 1968, 130-131· Guidorizzi 1996, 254). Ο Marianetti (1993, 19-20, 23-27) παρατηρεί δύο μνήσεις στις Νεφέλες (σειρές 250-263, τότε 627-793) που θα αντανakλούσαν την ελευσίνια υποδιαίρεση σε μικρά και μεγάλα Μυστήρια. Σχετικά με την πιθανότητα του θρονισμού στην Ελευσίνα: Burkert (1983, 266-269· 1992, 81-82 και αριθ. 3· 130, αριθ. 21, αριθ. 36· 131, αριθ. 43 [εικονογραφία]). Επίσης, Δίων Χρυσόστομος Λόγοι, 12.33· Πλάτων, Ευθύδημος, 277γ (με όρους που παραπέμπουν στο ότι βρίσκεται στην αρχή της ιεροτελεστίας) με σχόλια του Jeanmaire (1951, 131-138). Επίσης Ησύχιος, βλέπε Θρόνωσις: Papyri Graecae Magicae, 7.745-765, Preisendanz-Henrichs (τεθρονισμένος τοῖς θεοῖς, «εθρονισμένος από τους θεούς»· IG 5.2.281: Μαντινειακά αφιερώματα ενός πατέρα στον Αντίνοο (δάσκαλο των Μυστηρίων) για τον πεθαμένο του γιο. Επίσης, Clinton (στον ίδιο τόμο), Cole (1984, 29), Dodds (1965, 84-86), Dover (1968, 130-131), Nock (1941), Rohde (1928, 302, αριθ. 1).
36. Στην Κλάρo, στην αρχή της εποχής μας, οι επιγραφές παραπέμπουν στο ότι οι σύμβουλοι υποβάλλονταν σε μύηση πριν να αντιμετωπίσουν το θείο. Ελάχιστα είναι γνωστά για το μαντείο αυτό που να λένε περισσότερα, μολονότι ο προφήτης μοιάζει ο μοναδικός που εμπλέκεται με τη θεϊκή επαφή (Macridy 1905, 164-165· 1912, 50-52· βλέπε ακόμη Ιάμβλιχο, *Περί μυστηρίων*, 3.11)· το άδυτο της Κλάρου στο οποίο είχαν πρόσβαση μονάχα οι νεομύητοι, αναφέρεται ως οικος κατάγειος («υπόγειο σπίτι»), αντίστοιχο με το «υπόγειο κτίριο» των μυστηριακών λατρειών που αναφέρθηκαν προηγουμένως (Τάκιτος, *Annales*, 2.54: specus).
37. Ίερός λόγος: *Orationes*, 42.4 και 11· 48.9 και 28. Μυστήριο: *Orationes*, 23.16. Υγεία: Ορφικοί Ύμνοι, 86.12.
38. Πausanίας, 2.26.8. Το όνομα Επιδαύρια αποτελεί προφανώς προσθήκη των τελών του πέμπτου ή του τετάρτου αιώνα, όμως η σύνδεση που διαμορφώθηκε με τα Μυστήρια μου φαίνεται σημαντική (Clinton 1994). Υπάρχει μία παράδοση για το ότι το ιερό του Σάραπι στην Αλεξάνδρεια είχε επίσης θεμελιωθεί από, μεταξύ άλλων, τον Ευμολπίδη Τιμόθεο: Πλούταρχος, *Περί Ίσιδος και Οσίριδος* 28, 362a· Τάκιτος, *Historiae*, 4.82-82. Η Αίγυπτος από τον καιρό του Εκαταίου (FGH, 264F 25· επίσης Ηρόδοτος, 2.171) θεωρείτο η πηγή προέλευσης των Ελληνικών Μυστηρίων, ειδικά αυτών της Ελευσίνας (βλέπε ακόμη μια αρετολογία της Ίσιδος στη Μαρόνια, 3ος-4ος π.Χ. αιώνας: Grandjean 1975, σειρές 34-41). Ορφικοί Ύμνοι, 67.8.
39. Επιστολές στον Φρόντο, 3.10, σελ. 43, 15 Van den Hout. Επίσης, Αίλιος Αριστείδης, *Orationes*, 48.32: το όραμα του Ασκληπιού σε κατάσταση μεταξύ ονείρου και ξύπνιου, που μπορεί να συγκριθεί με την εμπειρία των Μυστηρίων.

40. Βασικές πηγές: Μάξιμος ο Τύριος, *Dissertationes*, 8 (14).2· Πausanías, 9.39.1-40.2· Φιλόστρατος, *Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, 8.19· Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* 21-22, 590β-593α· Clark (1968, 70-75).
41. Μερικές λεπτομέρειες που απουσιάζουν στον Πausanía (9.39) βρίσκονται στα αποσπάσματα της κωμωδίας (PCG): Αλέξις, απ. 238-240· Κηφισόδωρος, απ. 3-6· Κρατίνος, απ. 233-245· Μενάνδρος, απ. 351-354. Άλλα χαρακτηριστικά της μύησης; Σε αναλαμβάνουν δυο Ερμαί, έπειτα οι ιερείς, η παρουσία ενός αγάλματος ενώπιον των συμβούλων στην τελική φάση, αλλαγή ρούχων (λινή χλαμύδα, ανάλογα σανδάλια) κ.λπ. Σχετικά με την τελική «προσδοκία» ο Πλούταρχος και ο Πausanías διαφωνούν παντελώς: θα επιστρέψω σε αυτό σε άλλο σημείο. Ούτε είναι εδώ το κατάλληλο σημείο για να εξηγήσω σχετικά για τα λινά ενδύματα (στα Μυστήρια, βλέπε για παράδειγμα Απουλήιος, *Metamorphoses*, 11.10.2 και στα σχόλια ad loc. του Griffiths 1975).
42. Ένας όρος χωρίς καμία μεγάλη επιστημονική βάση, όμως εξυπηρετεί τον σκοπό.
43. Ξεκινώντας ένα ταξίδι στον Κάτω Κόσμο για να συναντήσει τη Θεά που δεν φέρει κανένα άλλο όνομα, ο Παρμενίδης βρίσκεται πολύ κοντά στα Μυστήρια (όπως ήδη περιέγραψε ο Burkert 1969). Για τον ελληνικό «σαμανισμό»: Bonnechere (2002), Zhmud (1997, 107-128).
44. Σε κάποιες πηγές υπονοείται πως ακόμη και ο τυφλός μπορούσε να δει τα Μυστήρια της Ελευσίνας. Πέρα από το ολοφάνερο «θαύμα» θα πρέπει κάποιος να σκεφθεί τη δυνατότητα ενός εσωτερικού οράματος που διαμορφωνόταν ανάλογα με τον πολιτισμό (Ελληνική Ανθολογία, 9.298· το εκνοτο του Ευκράτη: Clinton 1992, εικ. 78). Η περιγραφή των Μυστηρίων στον Δίωνα τον Χρυσόστομο (Λόγοι, 12.33), με ένα κοσμικό όραμα που φέρνει στο νου εκείνο του Τιμάρχου, μιλάει απλώς για ιερές εικόνες και ήχους (επίσης Κλεάνθης, SVF, 1, αριθ. 538). Όσον αφορά στο συναίσθημα που βίωναν στην Ελευσίνα, βλέπε ακόμη Πρόκλο, *Εἰς τὰς πολιτείας Πλάτωνος Υπόμνημα*, 2, 108, 17-30 Kroll.
45. Λιόνσος: Cole (1980, 226-231), Dodds (1960), Κορύβαντες: Dodds (1964, 71-89)· γενικότερα Jeanmaire (1951, 105-219).
46. Ένας ενδιαφέρων παραλληλισμός: οι ναυτικοί που πέρασαν κοντά από το νησί του Αχιλλέα στη Μαύρη Θάλασσα, έβλεπαν συχνά τον Αχιλλέα (που είχε γίνει τώρα δαίμονας σαν τον Τροφώνιο) να γυμνάζεται· άλλοι τον άκουγαν να τραγουδάει· επίσης, άλλοι τον έβλεπαν και τον άκουγαν. Ο Αχιλλέας θα φανερωνόταν επίσης σε όσους κοιμόντουσαν εκεί: ο Μάξιμος ο Τύριος, *Dissertationes*, 12 (9).7.
47. Μήτηρ: Sfameni Gasparro (1985, 56-63). Αναφορές στον Burkert (1992, 68-69). Βλέπε ακόμη Αίλιο Αριστειδίδη, *Orationes*, 22.2: στην Ελευσίνα υπάρχει «το πιο τρομακτικό αλλά και το πιο αξιοθαύμαστο απ' όλες τις θεϊκές εκφράσεις». Επίσης σημείωσε από το αριστοτελικό έργο το *Περὶ θαυμασίων ακουσμάτων*, 101, 838b-839a Bekker φέρνει κοντά αρκετά στοιχεία του Τροφωνίου: ένας τάφος κοντά σε μία σπηλιά στο Λιπαρό, λένε ότι είναι επικίνδυνος τη νύχτα: ακούγονται δυνατά γέλια που συνοδεύονται από ήχο κυμβάλων και τυμπάνων. Σ' αυτό το μέρος κοιμήθηκε βαθιά ένας μεθυσμένος άνδρας και είχε ένα εσχατολογικό όραμα. Ξύπνησε λίγο πριν να τον θάψουν οι δούλοι του, οι οποίοι τον πέρασαν για νεκρό. Τύμπανα και κύμβαλα χρησιμοποιούνται στα μυστήρια της Μητέρας/Κυβέλης.
48. Bonnechere (1998β, 4465-4466)· βλέπε επίσης Αριστοφάνη (Νεφέλες, 816-819). Άλλες πηγές (ειδικότερα παροιμίες) στον Schächter (1994, 81, αριθ. 5). Ο Διογενιανός (1.8) εισχωρεί στο τροφωνιακό γνωμικό με την παροιμιακή φράση: «Ἀγέλαστος Πέτρα».
49. Hremmer (1992, 207-208). Γέλιο, Πυθαγορισμός και Τροφώνιος: Σίμος της Λήλου, FGH, 396 F 10. Πρέπει να προσθέσουμε πως ο Τροφώνιος τη ρωμαϊκή περίοδο θεωρείτο μάκαρ, όρος που παραπέμπει στα Μυστήρια (Burkert 1992, 85).
50. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Σώπατρου, Αιαίρεσις ζητημάτων (Κ. Γουάλτζ, *Rhetores Graeci*, 8, 114, 27 μέχρι 115, 1). Μεγαλόπρεπα οράματα; Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου*, 21-24, 589στ-593α· Σύλλας, 17.1.
51. Η προσφυγή στο μαντείο όπως φαίνεται από τον μύθο του Τιμάρχου, είναι αδιαμφισβήτητη σύμφωνα με το απόσπασμα 178, Sandbach, όπου βρέθηκαν: το να χάνει κάποιος τον δρόμο του, η μακρά και τρομακτική περιπλάνηση στο απόλυτο σκοτάδι, η ανατριχίλα, το τρέμουλο, ο ιδρώτας και ο ιερός τρόμος (το ταξίδι του Τιμάρχου στο άδυτον, η απώλεια της συνείδησης και ο παροδικός θάνατος), έπειτα το υπέροχο φως, τα αγνά οράματα, τα λουλουδιασμένα λιβάδια, οι φωνές, ο χορός, οι ιεροί λόγοι και τα άγια οράματα. Ο μνημένος άνθρωπος είναι ελεύθερος, στεφανωμένος, εορτάζει τα Μυστήρια και συγχρωτίζεται με τους αγνούς και ευσεβείς (το ακριβές όραμα του Τιμάρχου). Μετά τη μερική αποκάλυψή του, ο Τιμάρχος δέχεται ολόκληρη την αποκάλυψη πεθαίνοντας δύο μήνες αργότερα, όπως είχε προβλεφθεί. Δεν έχει ιδιαίτερη σημασία αν τα Μυστήρια στο απόσπασμα 178 είναι Ελευσίνα ή Ορφικά (Μυλωνάς 1961, 265-266). Επίσης, Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ ἀκούειν*, 47α· *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*, 943γδ.
52. Απουλήιος, *Metamorphoses* 11.23.6-8 (περισσότερο κοντά στον μύθο του Τιμάρχου: Griffiths 1975, 296-301). Ομηρικός Ὕμνος, 294-299 (Bonnechere 1999).

53. Ο Πλούταρχος τοποθετεί τον μύθο του Τιμάρχου στο έργο του Περί του Σωκράτους δαιμονίου και ο Μάξιμος ο Τύριος, στον δικό του διάλογο με το ίδιο όνομα, παραθέτει επίσης τον Τροφώνιο (Disserationes, 8 [14].2).
54. Ιάμβλιχος, *Περί μυστηρίων*, 3.3 (επίσης IG 42.1.127). Galen, *De libris propriis*, 19, 19 Kuhn· ο Οριβάσιος παραθέτει τον Ρούφο, *Collectiones medicae*, 45.30.11-15. Η πεποίθηση αυτή δεν είναι συνεπής: βλέπε τον σκεπτικισμό που είναι ήδη παρών σε κάποια Ιπποκρατικά κείμενα (Επιδημίες, 1.10· Περί χυμών, 4· *Περί ιε- ρής νούσου*, 2.72· Περί των εντός παθών, 48· Περί διαίτης, 4, *passim*).
55. Η μνήμη σχετίζεται με τον Πυθαγόρα, αλλά και με τους ορφικούς στα πλαίσια των Μυστηρίων (Ορφικοί Ύμνοι, 77.9-10: για να κάνουν τους μύστες να θυμούνται την ιερή τελετή και για να αποφεύγουν τη Λήθη).
56. Ένα περίφημο ανάγλυφο που βρέθηκε στη Λιβαδειά αναπαριστά την παραδοσιακή μύηση ενός νεόφυτου της Κυβέλης ή αλλιώς Μητέρας παρουσία ενός χθόνιου θεού, του Τροφωνίου, σύμφωνα με τον Γουόλτερ (1939, 53-80). Η ερμηνεία του δεν έγινε αποδεκτή γιατί το «ιερό της Μητέρας» έμοιαζε να είναι εξωτερικό του Τροφωνίου και γιατί δεν πίστευαν πως ο Τροφώνιος είχε να κάνει με τα Μυστήρια. Παρ' όλα αυτά, πρόσφατα επιβεβαιώθηκε πως το σημείο εύρεσης του ανάγλυφου βρίσκεται μέσα στον Τροφώνιο (σε σύνοψη της Daumas 1998, 78-79· η ερμηνεία της είναι απο- γοητευτική). Σε ορφικές πλακέτες, βλέπε κεφάλαια από τους Cole και Roberton στον ίδιο τόμο και τις αναφορές που παρατίθενται εκεί.
57. Μελάνθιος, FHG, 326F2. Οι απαγορευμένες τροφές περιλάμβαναν: τρίγλη, γαλέο, μαινίδα, γενικότερα ψάρια, κρασί, πουλερικά, φασόλια, ρόδια, μήλα, σάρκα ζώων που δεν είχαν αφαιμαχθεί σωστά: Arbesmann (1929, 76-77), Deubner (1900, 14-28).
58. Σχόλ. για τους Διαλόγους των Αυλικών του Λουκιανού, 7.4 (280, 22-24, Rabe). Οι Πυθαγόρειοι απέφευ- γαν τις ίδιες ακριβώς τροφές: Διογένης Λαέρτιος, 8.1.33· Πλούταρχος, *Περί παίδων αγωγής*, 17, 12δ: Parker (1983, 357-365). Η Τρυγώνα ήταν η τροφός του Ασκληπιού που τάφηκε στη Θέλπουσα της Αρκαδίας (Παν- σανίας, 8.25.11) και μπορεί να «συναχθεί» κάποια σύνδεση από τον κανόνα ο οποίος απαγόρευε να φάνε το ψάρι, που ονομαζόταν *τρυγών*, σε λατρείες.
59. Το δηλητήριο του μελάνουρου αναφέρεται από τον Πλίνιο, *Φυσική Ιστορία*, 9.555. Βλέπε ακόμη στην Απολογία του Απουλίου, 40.5.
60. Hamdorf (1964, 37-39, 97-100) (T287, 290, 293, 297, 299, 301, 305, 308-309, 312, 314-316, 319-325, όλα πριν το 323 π.Χ.). Η Τύχη συνοδεύει ήδη την Κόρη στον Ομηρικό Ύμνο Εις Δημήτραν, 420· επίσης Ε- μπεδοκλής, 31 B 103 (Δ-K).
61. Πλάτων Κριτών, 43d. Ο Πλάτων και η γλώσσα των Μυστηρίων: Riedweg.
62. Μια ελευσίνη σκέψη, τουλάχιστον στα αυτοκρατορικά χρόνια: IG 2/3.3661, στιχ. 6.
63. Cumont (1949, 401-405), Joly (1955, 167-170). Επίσης Burkert (1992, 24- 25, 28, 37) (σε σχέση με τις αναθηματικές προσφορές και τα Μυστήρια) Merkelbach (1962 index, έλπις) Sfameni Gasparro (1986, 123- 124) Versnel (1985, 256-257). Η θυσία του ταύρου προς τιμήν της Μητέρας είναι «ένα σημάδι ευτυχίας» (Corpus Cultus Cybelae Attidisque, Leiden 1977, 3.239) Πλάτων Φαίδων 67b-c· 114c-d (115e)· Πολιτεία, 6, 496e. Κύριες πηγές σε σχέση με τα Μυστήρια: Αίλιος Αριστείδης, *Orationes*, («Ελευσίνιος»), 10, Behr *Κικέ- ρων De legibus*, 2.14· Φίρμικος Ματέρνος *De errore profananim religionum* 22.1-2· Ισοκράτης, *Πανηγυρι- κός*, 28· Ιάμβλιχος *Περί Μυστηρίων*, 2.6· Ιουλιανός *Εις την μητέρα των θεών* 20· *Συμπόσιον*, 37, κ.εξ· Πλούταρχος *Περί ευθυμίας*, 20, 477ef· *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης* 28, 943cd· Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* 4.3.17.
64. Το κουράγιο, με το οποίο ενέπνεαν τους νεομύητους στην Ελευσίνα χρησιμοποιώντας το ρήμα *θαρρεῖν*, ήταν εξ ίσου σημαντικό και για τους επισκέπτες του Τροφωνίου: ο Λουκιανός (Μένιππος, 22) χρησιμοποιεί το ρήμα αυτό, όταν ο Μένιππος επιστρέφει στη ζωή από ένα συντομότερο δρόμο που περνάει μέσα από τη Λιβαδειά. Η τελευταία θυσία προσδιόριζε αν ο υποψήφιος γινόταν αποδεκτός: ως εκ τούτου ο Τροφώνιος δε- χόταν μόνον όποιον ήθελε, όπως έκανε και η Ίσις στον Απουλήιο (*Metamorphoses*, 11.21), πληροφορώντας τους ιερείς για την επιλογή τους μέσα σε όνειρο (συγκρίνε με Τροφώνιο: Φιλόστρατος, *Τὰ εἰς τον Τυανέα Ἀπολλώνιον*, 8.19).
65. P. Lond: βλέπε Kühn (1913, 117-137), Montevecchi (1990, 183-195), Pistorius (1939, 44, 96-102, Zahrtnt (1988, 669-706)
66. Σύνοψη από τον Beaujeu (1955, 165-172). Ο Αντίνοος ωφελήθηκε επίσης από μια μυστηριακή λατρεία στη Μαντίνεια (κοντά στον ναό του Ποσειδώνα που έχτισε ο Τροφώνιος): Πανσανίας, 8.9.7-10.1 (παιχνίδια και ένα άγαλμα που αναπαριστά τον ήρωα ως Διόνυσο)· Jost (1985, 128=129, 541-542).
67. Σε δύο επιγραφές από τα Μέγαρα, η ίδια η Σαβίνα ονομάζεται Νέα Δήμητρα (IG 7.73 και 7.74). Η λέξη Θεσμοφόρ(ε)ιος φαίνεται να είναι σωστή παρά τη μελέτη του Α[μαλλο]φορία του Weber (1907, 177-177).
68. Weber (1907, 177-178), Beaujeu (1955, 171). Τροφωνιεύς: P. Lond 1164, a6, a20, b6, (επίσης K28: Τρυ- φωνεύς) Ο Αρμονιεύς προτιμάται από το Αρ[ότιος] (Weber 1907, 106).
69. Τα Αντινόεια ήταν καθιερωμένα και στην Ελευσίνα: IG 32.2042.
70. K. Clinton, προσωπική επικοινωνία.

71. Guarducci (1941, 155-156)· IG 7.1675. Μποζέ (1955, 171) [βασίστηκε στον Weber, 1907, 176-178, όπως ο Kühn 1913 και ο Pistorius 1939, 99].
72. Μία τριάδα που είναι παρούσα στην Ελευσίνια επιγραφή που αφορά στη μύηση του Αδριανού (IG 2/3.3575): Guarducci (1941, 150-151), Kühn (1913, 126).
73. Αγέλαστος Πέτρα: Clinton (1992, 14-27). Βάση του αγάλματος: IG 22.4615- προτομή (Ευβουλεύς ή Ιακχος [:]); Αθήνα, MN, 181 (330 π.Χ. περίπου), Clinton (1992, 57-58· 135, αριθ. 4)· αντικαταστάτης του Αακρα-τίδη (100 π.Χ. περίπου· Clinton 1992, 51-53).
74. BCH, 82 (1958), 800-801 (χάρτης: Clinton 1992, 23). Σχόλ. για τον Αριστοφάνη, Ιππής, 785a, Koster. Τελετουργικό: Clinton (1992, 84-90), Sourvinou-Inwood στον ίδιο τόμο.
75. Όταν ήμουν στη Λιβαδειά, την άνοιξη του 1998 και του 1999, η σπηλιά είχε σχεδόν πλημμυρίσει.
76. IG 7.3108. Από τις δυο πιθανές ερμηνείες του Ευβουλέα, είτε ως Ελευσίνειου θεού είτε ως ανθρώπου, ο Schächter (1981, 221) φαίνεται πως προτιμά τη δεύτερη.
77. IG 13.78.39· *Ορφικοί Ύμνοι*, 18.12-13' 41.5-8. Για τον Πίνδαρο (Πυθικός, 3.93) το όνομα εύβουλος είναι το επίθετο του Νηρέα (ΗΣίοδος, Θεογονία, 233-236) ότι κατείχε την απόλυτη γνώση της αλήθειας και της δικαιοσύνης.
78. Θούριοι: ΠΑ1, ΠΑ2, ΠΑ3, ΠΒ1 Ρώμη: IB1.
79. Το όνομα Εὐκλής όπως φαίνεται ορίζει τον Άδη (βλέπε Ησύχιο)· ως εκ τούτου, έχουμε μια τριλογία ελευσίνιου τύπου: ο Ευβουλεύς και ένα καταχθόνιο ζευγάρι με διαφορετικά ονόματα. Στους πίνακες από τους Λοκρούς, ένας άνδρας απάγει την Περσεφόνη, ορισμένες φορές παρουσία του Άδη: θα μπορούσε αυτή να ήταν μια εκδοχή της επιστροφής της θεάς την οποία πραγματοποιούσε ένας ήρωας που ήταν ο τοπικός Ευβουλεύς χωρίς τους ελευσίνιους δαυλούς του; Clinton (1992, 73), μετά τον Kerenyi (1967, 173-174)· επίσης, Sourvinou (1973, 12-21).